

Capitolul V

Schiță de istorie a ideilor lingvistice

Chiar și în societățile primitive sau tradiționale oamenii și-au pus diverse întrebări asupra comunicării în general, a limbajului sau limbilor. Răspunsurile la aceste întrebări au luat forma miturilor și a explicațiilor etiologice naive. Doar în societățile mai evolute, care s-au constituit într-un cadru urban și au cunoscut scrierea, încep să capete o formă mai sistematică anumite reflecții asupra limbajului, pe care le putem considera ca preștiințifice. Atributul „preștiințific” nu înseamnă aici „neștiințific”, ci desemnează mai degrabă o judecată de tip istoric, în măsura în care considerăm că lingvistica științifică este o achiziție modernă. În unele privințe, în Antichitate, în texte pe care le avem din vechea cultură indiană sau greco-latină, întâlnim observații asupra limbajului și limbii sau distincții teoretice extrem de interesante și utile, chiar și pentru lingviștii de astăzi. În stadiul actual al istoriei ideilor lingvistice, despre o aplecare insistentă asupra problemelor limbii, suficient de sistematică pentru a se constitui într-o adevărată tradiție, se poate vorbi doar în cazul Indiei și al Chinei antice, al culturii clasice greco-latine¹ și, puțin mai târziu, al culturii arabo-islamice. Dacă vom prezenta pe scurt principalele direcții de gândire lingvistică din cadrul acestor spații culturale, o facem atât pentru interesul istoric în sine, dar și pentru a arăta că faza modernă a științelor despre limbaj se situează în prelungirea unei redutabile tradiții, complexe și diverse, a cărei cunoaștere poate oricând oferi teme de meditație sau chiar și soluții cercetătorilor de astăzi. Cât privește spațiul cultural european, vom aborda, succint și esențializat, doar momentele și personalitățile de însemnătate maximă pentru dinamica istorică a ideilor lingvistice, în epoca premergătoare „autonomizării” lingvisticii ca știință

1. Este de presupus că și în cadrul unor culturi antice foarte evolute, cum sunt cea sumeriană și cea egipteană, unde scrierea a jucat un rol atât de important, cunoașterea practică a unor chestiuni legate de limbă să fi avut un anumit grad de sistematicitate și complexitate. Această tradiție presupusă nu s-a concretizat însă în lucrări scrise care să ne fi fost transmise.

(primele decenii ale secolului al XIX-lea). După această perioadă, informațiile și interpretările privitoare la personalități și direcții de cercetare vor fi incluse în prezentarea temelor luate în discuție².

5.1. India antică: între necesitățile culturale și precizia analizei lingvistice

În vechea Indie s-a dezvoltat încă de timpuriu o bogată tradiție gramaticală. Acest fenomen trebuie pus în legătură cu specificul constituirii și al funcționării vechii culturi hinduse: cu mai bine de șaptesprezece secole înainte de era creștină, în India s-a creat o literatură cu caracter cultic într-o limbă care va deveni limbă de cultură a întregului continent indian pentru cîteva milenii, și anume limba *sanscrită*, una dintre cel mai bine și mai insistent cultivate limbi scrise din istorie. *Vedele*, texte cu caracter sacru, create anterior notării lor în scris, au constituit obiectul de studiu pentru generații de gramaticieni, preocupați de notarea cît mai exactă a textului păstrat în tradiția orală, dar și de explicarea lui, întrucît din epoca alcătuirii acestor texte sacre și pînă în momentul notării lor în scris se scurseseră mai bine de o mie de ani. Din secolele al VII-lea – al V-lea î.Hr. datează texte cu caracter exegetic asupra *Vedelor*, tratate de comentarii numite *Vedanga*, redactate în limba sanscrită, în care sunt sistematizate observații de natură diversă, gramaticală, semantică, dar și metrică și fonetico-ortoepică. Ulterior, o dată cu apariția unor adevărate școli în care studiul tradiției textuale și al limbii sanscrite se făcea sistematic, se dezvoltă o puternică mișcare de studiu sistematic al limbii sanscrite însăși. Unii cercetători moderni nu ezită să atribuie unui gramatician precum Pāṇini, care a trăit în secolul al IV-lea î.Hr., meritele unui adevărat precursor al abordării de tip structuralist și funcționalist a limbii. Gramatica lui Pāṇini, cunoscută în Europa abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea³, apare ca încununare a unei intense tradiții de cultivare și

2. O prezentare succintă și sistematică a celor mai importante școli și direcții de cercetare în lingvistica modernă poate fi găsită în lucrarea FRÂNCU, *Curențe și tendințe...*
3. LYONS, *Introducere...*, p. 33 este de părere că „multe dintre aspectele lingvisticii secolului al XIX-lea sunt, în mod evident, derivate din practica și teoria gramaticienilor indieni”. Mai mult încă, „influența principiilor lui Pāṇini (exhaustivitatea, consecvența și economia) se va simți și mai limpede în unele dintre lucrările cele mai noi de lingvistică”.

descriere sistematică a limbii sanscrite (autorul citează frecvent diverși predecesori), situându-se ea însăși la baza unei tradiții gramaticale ulterioare. Cercetătorii disting un număr de douăsprezece școli gramaticale distincte și sunt cunoscute aproximativ o mie de lucrări de gramatică. Lucrarea lui Pānini se remarcă printr-o uluitoare siguranță a descrierii, prin sistematicitate și economie de mijloace.

De un pronunțat caracter tehnic, această gramatică se prezintă ca un ansamblu de reguli (*sutra*), în număr de aproape 4.000 (mai exact, 3.996), de dimensiuni diferite, la care se adaugă o amplă listă cu radicali lexicali la care regulile fac referire după un sistem de citare și trimiteri de mare economicitate. Sunt folosite frecvent abrevieri și simboluri specifice, ceea ce face ca această gramatică să fie socotită de mulți drept o adevărată algebră a limbii sanscrite. Punctul forte al gramaticii lui Pānini este abordarea analitică a limbii sanscrite (cu frecvente referiri comparative la varianta vedică), la nivelul fonetic, al formării cuvintelor și la cel morfologic. Alături de o foarte nuanțată clasificare a sunetelor vorbirii, este descrisă riguros și flexiunea limbii sanscrite, într-o manieră care a fost comparată cu aceea practică în vremea noastră de adepții gramaticilor generativ-transformaționale, în sensul că sunt prezentate sistematic regulile de alcătuire a unui enunț corect, pornindu-se de la unități fonetice minimale, continuând cu unități flexionare de tipul radicalului, al afixelor (prefixe și sufixe) și desinențelor, și pînă la regulile pe care le-am numi astăzi sintactice. Pānini cunoștea în mod evident principiul liniarității semnificativului semnelor lingvistice (v. *infra*, § 10.3), de vreme ce prezintă structurile lingvistice ca succesiuni de foneme și morfeme (termenii sunt moderni, dar conceptele erau operabile în gramatica la care ne referim). Pe lângă subiectul și predicatul unui enunț, gramaticienii indieni distingeau și alte două clase de cuvinte sau părți de vorbire care ar corespunde noțiunilor actuale de 'prepoziție' și 'particulă'. O altă mare calitate a gramaticii lui Pānini este perfectă sa adecvare la specificul limbii sanscrite, atît din vedere structural-descriptiv, cît și funcțional.

Dintr-o perspectivă filosofică mai generală, se constată că gramaticienii indieni cunoșteau distincția dintre ceea ce astăzi numim limbă-obiect și metalimbaj – altfel spus, dintre cuvintele ca atare, care desemnează prin funcția lor fundamentală ceva din realitate, și cuvintele întrebuințate ca exemple, ca obiecte abstracte supuse atenției, analizei și studiului. De asemenea, unii cercetători moderni afirmă⁴ că vechilor indieni le era

4. Cf. ROBINS, *Scurtă istorie...*, p. 140.

cunoscută o distincție similară cu cea efectuată de Saussure între *langue* și *parole*, atunci când distingeau între *sphota*, entitatea lingvistică văzută ca element al unei realități abstracte, imuabile și permanente, și *dhvani*, unitatea lingvistică în concretizarea ei prin acte de vorbire. Mai mult încă, o controversă similară celei existente în spațiul european între susținătorii ipotezei *θέσει* și ai ipotezei *φύσει* (v. *infra*, § 5.4.1) pare să fi existat și în tradiția indiană⁵. Adepții școlii *Mīmāṃsā* erau de părere că între cuvinte și lucruri există o corespondență naturală și eternă, fiecare cuvânt fiind creat pentru a denumi o anumită realitate; dimpotrivă, pentru adepții școlii *Nyāya*, relația dintre cuvinte și lucruri este convențională. Trebuie menționat, de asemenea, ca un aspect deosebit de important, că teoria lingvistică indiană s-a dezvoltat nu numai în strînsă legătură cu specificul structurii limbii sanscrite, ci și cu exigențele gândirii simbolice reclamate de ritualul religios hindus, respectiv budist. Din această cauză, de exemplu, elementele și factorii angrenați în actul sacrificial ritual își găsesc corespondente stricte în funcțiile pe care, în raport cu verbul, le poate îndeplini un nume, respectiv funcția de obiect, de agent, de atribut, de localizare etc.

Gîndirea lingvistică indiană a exercitat o influență directă asupra celei chineze și arabe, și una tîrzie asupra celei europene.

5.2. China: între reflecția teologic-filosofică și exigențele practicii administrativ-sociale

În China antică, reflecțiile asupra limbajului s-au dezvoltat încă de timpuriu, în strînsă legătură cu invenția, aproximativ cu 2.500 de ani înainte de era creștină, a scrierii hieroglifice chinezești, eveniment istoric de importanță epocală, care a făcut clar conștiinței umane caracterul articulat și, deci, analizabil, al vorbirii umane. În vechile texte filosofice chineze se întîlnesc frecvente referiri la problema originii și esenței limbajului, emițîndu-se cîteva interesante ipoteze în acest sens. De pildă, cărturarul chinez *Han Wen Kun*, care a trăit în secolele al VIII-lea – al IX-lea, era adeptul unei explicații pe care astăzi o numim ipoteza interjecționistă asupra originii limbajului, fiind de părere că

5. Vezi Madelaine Biarreau, *Théories indiennes du langage*, în „Actes de XIIIe Congrès des Sociétés de philosophie de langue française”, Neuchâtel, 1966, p. 116-123, citată de GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 8.

sunetele vorbirii sunt de aceeași natură cu cele scoase de animale, dar oamenii le conferă o funcție superioară, cea a comunicării. La început, vorbirea va fi fost primitivă și rudimentară, ea perfecționându-se în timp prin efortul oamenilor, pînă cînd a atins formele subtile și rafinate ale stilurilor literare întrebunțate de către savanți și împărați. În cadrul filosofiei confucianiste, larg răspîndită în China, limbajul era explicat într-o perspectivă mai degrabă naturalistă decît convenționalistă, în concordanță cu tendința gîndirii chineze de a institui sau descoperi armonia cosmică în cadrul societății. Se considera astfel că orice cuvînt trebuie să corespundă esenței lucrului desemnat, trebuind să fie aplicat în mod just, conform trăsăturilor adevărate ale lucrului respectiv. O atenție deosebită acordau chinezii atribuirii numelor proprii persoanelor, pe considerentul că aceste nume trebuiau să motiveze atributele reale ale persoanei respective. Unii exegeți⁶ au constatat că în tradiția chineză a fost exprimată și opinia contrară asupra naturii limbajului, arătîndu-se că între forma fonetică a unui cuvînt și lucrul desemnat nu există nici o relație, lucrurile fiind denumite în mod convențional prin anumite cuvinte care, o dată instituite, se impun prin întrebunțare repetată.

În ce privește preocupările lingvistice concrete, în vechea Chină situația a fost oarecum asemănătoare cu cea din Grecia antică, în sensul că aprofundarea și sistematizarea cunoștințelor gramaticale sau lexicale au fost determinate de necesitatea practică a conservării tradiției scrise, în cazul chinez, a complicității sistem al scrierii hieroglifice, precum și a textelor din epocile anterioare. În timpul dinastiei Han (secolul al III-lea î.Hr. – secolul al III-lea d.Hr.) are loc o vastă operațiune de colecționare și prelucrare filologică a textelor clasice, prilej cu care se acumulează o apreciabilă cantitate de observații de natură lingvistică referitoare la explicarea diferitelor forme vechi sau dialectale, criterii de clasificare a ideogramelor, probleme legate de regularizarea, unificarea și standardizarea scrierii etc. Din această epocă datează un text intitulat *Er Ya*, un fel de dicționar de hieroglife care, datorită caracterului specific al scrierii chinezești, are un pronunțat caracter enciclopedic. O parte din cele 19 capitole ale acestei opere este dedicată problemelor analizei lingvistice, referindu-se la concepte din sfera vorbirii și interpretării textelor.

Lucrarea cea mai importantă din tradiția gramaticală chinezească este socotită *Descrierea semnelor simple și explicarea semnelor compuse* (*Shuo Wen Dzie Dzi*) de S i u S h ă n, elaborată în jurul anului

6. Cf. MOUNIN, *Istoria...*, p. 44.

100 d.Hr., un vast repertoriu al ideogramelor chinezești. Ideea autorului a fost aceea de a sistematiza materialul nu pe criterii semantice sau fonetice, ci pe criterii grafematice, în sensul că cele 9.353 de ideograme sunt descompuse într-un număr de 540 de semne sau grupuri de semne mai simple, considerate primare, și clasificate ulterior în ordinea complexității lor. Opera lui Siu Shăn a stat la baza tuturor lucrărilor ulterioare de acest tip.

Mai târziu, începînd cu secolul al IV-lea, sunt redactate și tratate de fonetică și lucrări cu caracter practic-normativ dedicate cultivării limbii scrise. Întrucît scrierea chineză a rămas o scriere specifică, hieroglifică cu elemente ideografice, pe parcursul Evului Mediu s-a dezvoltat un sistem complicat de notare a pronunției literare, care pornește de la sunetul inițial al cuvîntului și de la rima posibilă pe baza finalei sale. De aceea, baza analizei fonologice a scrierii chinezești nu este una fonematic-grafematică, precum cea posibilă în limbile notate cu sisteme alfabetice, ci silaba, așa încît silabele, care, în principiu, pot fi notate cu semne diferite, sunt clasificate potrivit fie sunetului inițial, fie rimei finale. Acest sistem silabic-ideografic a făcut posibilă standardizarea limbii literare chinezești pe baza dialectului nordic al chinezei.

5.3. Lumea arabo-islamică: supremația textului sacru

Apărînd și impunîndu-se ca spațiu cultural specific începînd cu a doua jumătate a secolului al VII-lea, într-o parte a vechii lumi elenistice și romane, dar cu ample extinderi spre centrul asiatic, Islamul și-a creat rapid o tradiție proprie și în domeniul abordării problemelor de limbă. Originală în esența sa, această tradiție arabo-islamică a asimilat însă într-un mod creator nu doar vechi elemente ale tradițiilor semitice, ci și un important aport al culturii filologice-filosofice grecești (în limba arabă s-au tradus cele mai importante texte filosofice grecești, Aristotel în primul rînd), precum și certe influențe venite dinspre gramaticile indiene. Dată fiind importanța capitală a Coranului pentru lumea islamică, limba în care a fost redactată această carte, dialectul întrebuintat de profetul Mahomed și de urmașii lui, a devenit limba literară universală a lumii islamice. Toate eforturile gramaticienilor s-au îndreptat în direcția codificării și normării acestei varietăți lingvistice. Sunt cunoscute două școli principale în filologia arabă, cu orientări teoretice sensibil diferite, Școala din Basra și Școala din Kufa. Cei mai cunoscuți reprezentanți ai Școlii din Basra,

ambii trăitori în secolul al VIII-lea, sunt Al-Halil al-Farahidi, autor al celui dintâi dicționar al limbii arabe (în care cuvintele sunt orânduite în funcție de locul ocupat de inițiala de cuvânt în sistemul de clasificare fonetică), și elevul său Sibawayhi, un gramatician de origine persană, socotit autoritatea supremă în tradiția gramaticală arabă.

Lucrarea principală a acestui învățat, intitulată simplu *al-Kitāb* 'cartea', a devenit pentru multe generații manualul prin excelență, fiind copiată, difuzată, comentată și imitată de generații succesive de cărturari. În concepția lui Sibawayhi și a adepților lui, limba Coranului reprezintă însuși Logosul divin, ea fiind perfectă și absolută. Studiul gramaticii limbii arabe este, în consecință, o știință sacră, sarcina gramaticianului fiind aceea de a pune în evidență armonia absolută a acestei limbi, prin formularea regulilor ei de funcționare. Pe urmele analogiștilor alexandrinii, gramaticienii arabi din Basra nu deduceau gramatica din faptele de limbă concrete, ci, invers, încercau să supună diversitatea faptelor unui număr definit de reguli gramaticale, căutând să sublinieze la tot pasul caracterul regulat și logic al limbii. De aceea, activitatea gramaticală a reprezentanților acestei școli a mers mai ales în sensul normării, standardizării și regularizării arabei scrise.

Dimpotrivă, gramaticienii din Kufa au o orientare mai degrabă anomalistă, arătându-se interesați și de aspectele dialectale ale limbii arabe, cu toate că și pentru ei, activitatea de normare a arabei coranice reprezintă sarcina primordială. În secolul al VIII-lea, în acest centru cultural este elaborată, de către învățatul de origine persană Al-Kisā'i, o lucrare cu caracter practic, în care elementele limbii vorbite sunt tratate drept greșeli de limbă în comparație cu limba pură a Coranului.

În faza tîrzie a gramaticii medievale arabe, centrul principal devine Bagdad, centru cultural al lumii islamice unde, în secolul al X-lea, își desfășoară activitatea reputați cărturari precum Osman ibn Djinni, teoretician care a încercat armonizarea principiilor celor două școli gramaticale anterioare, publicînd lucrarea *Secretul limbii arabe* (*Sirr-as-sinā'a*) – în care, pe bază de ample citate din poezia arabă, încearcă o sistematizare a funcțiilor posibile ale fiecărei litere, atît separat, cît și în interiorul cuvintelor – și pe cea intitulată *Caracteristici* (*Hasā'is*), un mic tratat teoretic dedicat principiilor descrierii gramaticale. Un alt savant arab din această epocă este Ismail al-Djauhari, autor al unui mare dicționar al limbii arabe clasice, intitulat *As-Sihah* 'cel exact', care cuprinde peste 40.000 de cuvinte aranjate după ultima literă a radicalului lexical, potrivit specificului limbilor semitice.

În condițiile marii diversități etnice a lumii islamice, sunt înregistrate și încercări de abordare sistematică a altor limbi în afară de limba sacră, araba Coranului. Se poate cita în acest sens lucrarea *Divanul limbilor turce* (*Dīvān lugāt at Turk*), scrisă în secolul al XI-lea de M a h m u d a l - K a s g a r i , care conține un bogat material lingvistic din diferite limbi și dialecte turcice, organizate într-un dicționar și o gramatică, unde se dau numeroase informații și explicații de natură fonetică, etimologică, frazeologică etc.

Și în lumea arabofonă din Peninsula Iberică s-au înregistrat notabile încercări în domeniul filologiei. Sunt de citat în această privință I s m a i l i b n S ī d a (secolul al XI-lea), autor al unor masive dicționare în mai multe volume, I b n M a l i k (secolul al XIII-lea), autor al unui poem didactic intitulat *Alifîya*, care prezintă analiza morfo-sintactică a părților de vorbire principale, numele, verbul și particula, sau A b u H a y y ā n (secolele al XIII-lea – al XIV-lea), autor al unor gramatici ale limbilor persană și turcă.

Din punct de vedere filosofic, arabii și-au pus și ei întrebări referitoare la originea limbajului uman, oscilând între explicația prin revelația divină și ipoteza convenției umane (profeții fiind cei care ar fi instituit convențiile primare ale limbii arabe, perfecționate apoi de cel mai mare dintre ei, Mahomed). Prin logicismul pronunțat al abordării lor gramaticale, gramaticienii arabi au exercitat o anumită influență asupra gramaticilor medievale occidentale, în mod direct asupra gânditorilor din epoca Scolasticii (v. *infra*, § 5.7).

5.4. Grecia antică: între speculația metafizică și editarea textelor literare clasice

Spre deosebire de alte spații culturale, unde cerințe de natură practico-cultică sau religioasă se află la originea cercetărilor privitoare la limbaj, în Grecia, reflecția filosofică este aceea care premerge preocupările gramaticale propriu-zise. Putem chiar afirma că, în gândirea greacă, privită ca ansamblu, problemele teoretice ale limbajului ocupă, încă de la începuturile ei și în mod constant, un loc central. O sistematizare a bogatului repertoriu de teorii, idei și ipoteze pe care lumea modernă îl moștenește de la greci poate porni de la constatarea că distingem trei direcții în vastul domeniu al ideilor despre limbaj: direcția filosofică, direcția semiologică și direcția descriptiv-gramaticală sau filologică.

5.4.1. *Reflecția filosofică genuină: eleații, Heraclit, Platon*

Primii gânditori greci, așa-numiții „presocratici”, și-au pus întrebarea ce este limbajul și care este originea sa. Răspunsurile au fost diferite, adesea opuse sau divergente, conform cu orientarea teoretică generală a diferitelor școli. Filosofii eleați, un Zenon din Elea (cca 490-485 î.Hr.) sau un Parmenide (cca 540-cca 480 î.Hr.), socoteau că atât lucrurile, cât și cuvintele care le desemnează sunt simple iluzii, trecătoare și ireale, produse de impresia sau de părerea oamenilor (*δόξα*), și fără legătură cu adevărata gândire rațională (*νόημα* sau *νόσις*). Obiectele nu au o realitate în afară de limbaj, ci sunt create prin cuvinte. Heraclit din Efes (540-480 î.Hr.) și urmașii săi afirmau, dimpotrivă, că la baza întregii existențe se află logosul sau rațiunea universală (*λόγος*), care justifică și legitimează realitatea relației dintre vorbire (*ἔπος*) și lucrul desemnat (*ἔργον*). Între lucruri și cuvinte ar exista o relație analogică (limba este un *ἀνάλογον* al realității), așa încât numele lucrurilor au întotdeauna o justificare.

Prin aceste poziții diferite în privința raportului între lucruri și cuvinte sau între realitate și limbaj, presocraticii inaugurează o amplă și complexă dispută, tematizată și problematizată de către urmași, în special de Platon și Aristotel, cea între susținătorii ipotezei naturaliste (*φύσει* ‘prin natură’) și cei ai ipotezei convenționaliste (*θέσει* ‘prin convenție’). Prin termeni diferiți și cu nuanțe diferite, adeptii celei dintâi teze sunt de părere că numele reflectă natura lucrurilor, că între nume și lucrul pe care îl desemnează există o relație firească, o convergență bazată pe calități asemănătoare ale formei sonore și semnificației cuvintelor și cele ale lucrurilor propriu-zise. Convenționaliștii susțin, dimpotrivă, că între nume și lucru nu există o relație necesară, că numele au fost atribuite lucrurilor fie în mod întâmplător și impuse apoi prin uzul repetat al vorbitorilor, fie printr-un acord (*ὁμολογία*) sau o convenție (*συνθήκη*) inițială a vorbitorilor, potrivit unor norme sau interese ale vorbitorilor. Argumentele ambelor poziții sunt expuse pe larg de Platon (427-348 î.Hr.) în dialogul *Cratylus*, dedicat în mod expres problemei potrivirii sau justificării numelor (*ὁρθότης τῶν ὀνομάτων*), în care heracliteanul Cratylus apare ca adept al tezei *φύσει*, iar Hermogenes, gânditor eleat, apără pozițiile convenționaliste. În partea finală a dialogului, Platon încearcă, prin argumente expuse de Socrate, să concilieze cele două

poziții, în consens cu doctrina sa ontologică referitoare la existența unei lumi ideale, dincolo de orizontul aparent și înșelător al lumii obiectuale. În acest scop, Platon introduce în dezbatere figura ‘făuritorului de nume’ (*δνοματοουργός*) sau a ‘legiuitorului’ (*νομοθέτης*), care, ca personaj colectiv sau individual, creează cuvintele pornind de la forma sau chipul ideal și etern al lucrurilor (*εἶδος*, *ἰδέα*), pe care încearcă să-l redea fie cu ajutorul sunetelor, pe baza unor asemănări, fie cu ajutorul sensurilor, pe baza unor analogii. Legitimitatea denumirilor este cercetată de Platon atât la nivelul formei, cât și al conținutului, prin comentarea amănunțită a celor peste o sută de etimologii ale unor cuvinte grecești, atât nume comune, cât și nume proprii.

După criteriile etimologiei moderne, marea majoritate a acestor explicații etimologice sunt greșite, dar ele rămân extrem de interesante ca argumente teoretice. Interesante sunt și discuțiile despre valorile sugestive ale sunetelor, care ar deține în sine anumite virtuți simbolice intrinseci: de exemplu, sunetul *r* ar sugera mișcarea sau curgerea, pentru că se găsește în cuvinte precum *ρεῖν* ‘a curge’, *ροή* ‘râu’, *τρόμος* ‘tremurare’ etc.; prin rostirea sa, *l* ar sugera lunecarea, precum în cuvintele *λεῖτος* ‘neted’ și *κολλώδης* ‘cleios’, *i* sugerează ceva mic, *o* ceva rotund ș.a.m.d. Platon pare să creadă că, dacă inițial a existat o anumită potrivire între sunetele cuvintelor și calitățile lucrurilor desemnate, ulterior cuvintele unei limbi au devenit simple semne ale lucrurilor, acceptate și menținute în vorbire prin întrebuințare repetată (*ἔθος*) sau convenție socială (*συνθήκη*). Oricum, afirmă Platon, cuvintele nu sunt decât copii imperfecte ale ideilor, asemenea lucrurilor însele. Mai târziu, în *Scrisoarea a VII-a*, text extrem de interesant din perspectiva filosofiei limbajului, Platon va reveni asupra poziției conciliante din *Cratylus*, declarându-se de partea teoriei convenționaliste.

Prin **Aristotel** (385-322 î.Hr.), abordarea filosofică a limbajului capătă o orientare mai precisă, discuția referitoare la raportul între limbaj și realitate încadrându-se într-un context problematic ce va deveni ulterior cel al logicii. În *Organon*, amplul sistem științifico-filosofic aristotelic (în special în micul tratat *Despre interpretare* și în tratatul despre *Respingerile sofistice*), dar și în alte lucrări, cum sunt *Metafizica* sau *Poetica*, Aristotel face frecvente referiri la problemele teoretice ale limbajului.

Pe urmele magistrului său Platon, care, mai ales în dialogurile *Theaitetos* și *Sofistul*, se referise la problema adevăr/falsitate în raport cu

limbajul, arătînd că doar enunțul (*λόγος*) – adică, am spune astăzi, îmbinarea de cuvinte cu subiect și predicat – poate fi adevărat sau fals, și nu cuvintele separate, Aristotel efectuează o serie de distincții de însemnătate epocală, clasificînd enunțurile în trei tipuri principale: *enunț afirmativ* sau *expozitiv* (*λόγος ἀποφαντικός*), *enunț pragmatic* (*λόγος πραγματικός*) și *enunț poetic* (*λόγος ποιητικός*). Analizînd pozițiile lui Aristotel, E. Coseriu⁷ introduce în această clasificare și conceptul, artistotelic deopotrivă, de *λόγος σηματικός*, *enunț semantic*, suprapus tuturor celorlalte trei, în sensul că orice enunț are un sens, dar nu toate enunțurile sunt apofantice, pragmatice sau poetice. Problema adevărului/falsității se pune doar în cazul enunțurilor apofantice, care trebuie să intereseze logica. Limbajul, în integralitatea lui, este mult mai complex și nu se reduce doar la componenta logică. Această idee importantă va fi exprimată cu mai multă claritate de către filosofi stoici, care deosebeau între enunțurile afirmative, care conțin o judecată (*ἀξιόμα*), și cele imperative (*προστατικόν*), interogative (*ἐρώτημα*) sau ipotetice (*ὑποθετικόν*).

În același mic tratat *Despre interpretare*, Aristotel operează încă o distincție importantă, cea între *nume* (*ὄνομα*) și *verb* (*ῥῆμα*), definite drept cuvinte categorematiche, adică elemente care au un sens de sine stătător, spre deosebire de celelalte cuvinte care apar în vorbire, numite sincategorematiche, cum sunt particolele sau articolul, care nu au sens propriu, ci primesc un sens doar în relație cu celelalte cuvinte. Substantivul și verbul sunt definite de Aristotel în calitate de unice componente ale enunțului (*λόγος*), ca subiect și, respectiv, predicat, diferența dintre ele constînd în faptul că verbul deține și informația referitoare la timp.

În ce privește raportul dintre limbă și gîndire, Aristotel face o deosebire clară între cele două concepte, arătînd că limba este în principiu formată din sunete articulate (*φωνή*), pe cînd conținutul mental al vorbirii ține de rațiune (*λόγος*). Între forma și conținutul unui cuvînt, raportul a fost instituit la origine prin convenție (*κατὰ συνθήκην*), dar între cele două dimensiuni există și un raport natural (*φύσει*), care nu indică însă adevărul sau absolutul lucrurilor, ci doar conformitatea expresiei verbale cu scopul său (*ἡ δε φύσις τέλος ἐστίν* – „natura înseamnă scop”, *Politica*, A2, 1252 b, 32).

7. Vezi MUNTEANU, *Componenta..., passim*.

De menționat sunt la Aristotel și unele încercări de a clasifica elementele vorbirii (λέξεις), distingînd între unitățile primare ale vorbirii, lipsite de sens, sunetul (στοιχεῖον) și silaba (συλλαβή). Urmează apoi clasa cuvintelor lipsite de independență semantică (συνκατηγορημάτα), în care se includ elementele de legătură (σύνδεσμος) – conjuncțiile, prepozițiile și particolele –, articolul (ἄρθρον), clasă în care, alături de articolul propriu-zis sunt cuprinse și adverbul și unele prepoziții, și, în cele din urmă, cuvintele cu sens lexical deplin (κατηγορημάτα), substantivele și verbele, care sunt elementele de bază ale enunțului.

În cadrul perspectivei filologice a abordării problemelor limbajului, să menționăm și opiniile filosofului Epicur (341-270 î.Hr.), care s-a exprimat cu privire la originea limbajului, arătînd că inițial oamenii au emis sunete în mod natural (φύσει) pentru a exprima trăiri, sentimente și reacții la lumea înconjurătoare, sunete care ulterior au devenit cuvinte acceptate de către toți oamenii. Diversitatea limbilor s-ar explica prin aceea că, ulterior, unele persoane au creat noi cuvinte pe care, prin convenție (θέσει), le-au acceptat și alți oameni.

5.4.2. Direcția semiologică:

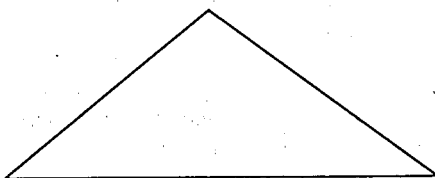
Aristotel, stoicii, Sf. Augustin

Așezarea noțiunii de *semn* sau *simbol* în centrul cercetării limbajului a fost inaugurată de Aristotel, care, într-un pasaj celebru din *De interpretatione*, 16a, spune: „Așadar, sunetele articulate prin voce sunt simboluri ale stărilor sufletești, iar cuvintele scrise sunt simboluri ale cuvintelor vorbite (...); stările sufletești pe care sunetele le simbolizează direct sunt aceleași pentru toți, după cum, la rîndul lor, sunt și lucrurile ale căror imagini sunt reprezentările noastre”⁸. Cuvintele sunt așadar simboluri (σύμβολον) sau semne ale lucrurilor (πράγμα), pe care le desemnează prin intermediul conceptelor (afecte sufletești – τὰ ἐν τῇ ψυχῇ παθήματα), după un model triadic al semnului lingvistic ce va face o lungă carieră în istoria gîndirii lingvistice europene. Prezentăm, în acest context, două versiuni antice ale acestui model care va cunoaște în epoca modernă o viguroasă resuscitare (cf. *infra*, § 10.2).

8. *Organon*, trad. rom. de Mircea Florian, vol. I, Editura Științifică, București, 1957, p. 206. Vezi și, în alt context (*infra*, cap. X), versiunea pe care o dau acestui pasaj aristotelic.

La Aristotel (în *Despre interpretare*):

τὰ ἐν τῇ ψυχῇ παθήματα
(„afecte sufletești”)

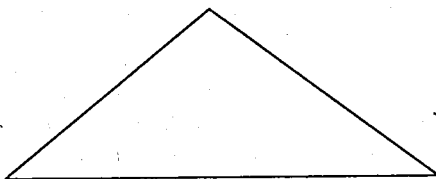

σύμβολον = τὰ ἐν τῇ φωνῇ
(„semnul”) („sunetele articulate”)

πράγματα
(„lucrurile”)

La Sf. Augustin (în *De dialectica* și *De Magistro*):

animus ‘spirit’/cogitatio ‘minte’

ignum = verbum

aliud aliquid = res

Pe calea deschisă de Aristotel, filosofii Școlii stoice vor dezvolta în secolul al III-lea î.Hr. o veritabilă teorie semiotică a semnului verbal, întrebunțînd o serie de concepte și distincții teoretice de maximă claritate, valabile și astăzi, în măsura în care au fost preluate de teoriile semiologice moderne. Procesul vorbirii presupune, după stoici, trei elemente, și anume: sunetul emis, ca element material (φωνή), conceptul, sau ceea ce se află în cuget ca element imaterial, denumit ‘exprimabil’ (λεκτόν), și obiectul desemnat, existînd în lumea materială (πράγμα ‘lucru’ sau τυγχάνον ‘ceea ce se întîmplă’). Ca element substitutiv cu caracter simbolic, unitatea verbală semnifică ceva din afara ei și este ‘cuvînt semantic’ (λέξις σημαντική). Precizia tehnică a terminologiei stoice se vedește atunci cînd se distinge între latura formală și cea de conținut a semnului lingvistic, adică între ceea ce semnifică sau semnificant (σημαῖνον) și ceea ce se semnifică sau semnificat (σμαινόμενον).

Îmbinînd, în cadrul unei concepții personale, elemente și sugestii de la stoici, de la Aristotel și de la Platon, S fîntul Augustin (354-430 d.Hr.) va formula cea mai completă și mai nuanțată teorie despre semnele verbale din Antichitate. Ideile sale semiologice sunt presărate în multe din lucrările sale, chiar și cele de doctrină teologică, precum *De Trinitate*, sau în *Confesiuni*, dar în special în *De doctrina christiana* și mai ales în două mici lucrări din tinerețe, *De dialectica* și dialogul *De Magistro*. Iată, spre a exemplifica aprecierile superlative de mai sus, un pasaj din cap. V al micului tratat *De dialectica* :

Verbum est unicuiusque rei signum, quod ab audiente possit intelligi, a loquente prolatum. res est quidquid intelligitur vel sentitur vel latet. Signum est et quod seipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit. Loqui est articulata voce signum dare. Articulata autem dico quod comprehendere litteris potest⁹.

Cuvîntul este așadar un semn verbal specific (*signum, dictio*). În procesul comunicării, adică al producerii de semne, Augustin distinge, ca și stoicii, trei laturi, și anume: lucrul desemnat (*res*), ceea ce se poate exprima sau semnificatul (*dicibile, significatum*) și, în fine, expresia sonoră ca atare sau semnificantul (*verbum, sonum, significans*). În tratatul *De doctrina christiana* întîlnim o ingenioasă clasificare a semnelor ca atare, într-un context teoretic mai larg, cel al interpretării textelor sacré. Sunt distinse mai întîi clasa semnelor naturale (*signa naturalia*), interpretate de oameni ca atare, cum ar fi norii ca semn al ploii iminente, și semne intenționate sau artificiale (*signa data*), produse de om cu un scop anume. Acestea din urmă cuprind, conform tipului de percepție senzorială implicată în producerea/receptarea lor, semne vizibile (*signa visibilia*), cum ar fi gesturile, mimica, scrierea etc., și semne audibile (*signa audibilia*), între care cele mai importante sunt semnele verbale, cuvintele. În ultima parte a micului tratat amintit, Augustin se ocupă cu probleme de etimologie, stilistică, morfologie, sintaxă, pornind de la distincția teoretică potrivit căreia cuvîntul (*verbum*) poate fi abordat din

9. „Cuvîntul este semnul unui anumit lucru, pentru că, emis de un vorbitor, el poate fi înțeles de un ascultător. Lucrul despre care se vorbește este tot ceea ce poate fi înțeles, perceput sau ascuns. Semnul este ceea ce se arată pe sine însuși simțurilor și, în afară de sine, mai indică spiritului și altceva. A vorbi înseamnă a emite un semn cu ajutorul unui sunet articulat. Numesc «sunet articulat» ceea ce poate fi reprezentat prin litere” (AUGUSTIN, *De dialectica*, V, ed. rom., p. 49).

punct de vedere al originii (*origo verborum*), al capacității de a-i influența pe ceilalți (*vis verborum*), al flexiunii și al îmbinării în enunțuri.

La Augustin găsim, de asemenea, cea mai clară și mai nuanțată formulare a distincției dintre limbaj și meta-limbaj, în măsura în care se distinge net între cuvinte care se referă la elemente ale realității non-verbale și cuvinte care desemnează alte cuvinte. Iată, dintre numeroasele de acest tip, un pasaj ilustrativ în acest sens din *De dialectica*:

Sed tunc verba sunt signa rerum, quando de ipsis obtinent vim; verborum autem, illa de quibus disputatur. Nam cum de verbis loqui nisi verbis nequeamus, et cum loquimur non nisi de aliquibus rebus loquamur, occurrit animo ita esse verba signa rerum, ut res esse non desinant¹⁰.

Teoria semiologico-filosofică a Sfântului Augustin este complexă, pe alocuri contradictorie și incompletă. Între numeroasele idei despre limbă și limbaj formulate de Augustin în diferite lucrări sunt de amintit alte câteva. De exemplu, observînd că majoritatea cuvintelor sunt ambigue sau echivoce, Augustin propune în *De doctrina christiana* diferite modalități de dezambiguizare. În *De Magistro*, dialog în care tema principală este cea a raportului între limbaj și cunoaștere, printre alte probleme este formulată și o teorie despre finalitatea limbajului, arătîndu-se că, întrucît semnele sunt secundare prin statutul lor față de lucruri, cunoașterea semnelor este la rîndul ei secundară în raport cu cunoașterea lucrurilor. Semnele doar evocă în conștiința noastră cunoașterea lucrurilor, care este în fapt guvernată de un învățător lăuntric (*magister interior*), singura instanță a verității lucrurilor desemnate prin cuvinte.

5.4.3. Direcția descriptiv-gramaticală sau filologică: Școala din Alexandria

Această componentă a tradiției antice grecești s-a dezvoltat ulterior în raport cu direcția filosofică, deși în strînsă legătură cu aceasta. Dezbaterea fondatoare a acestui curent filologic a fost cea dintre ipotezele *φύσει* și *θέσει* care, cum am văzut mai sus, preocupase generații la rînd de filosofi greci. Transpusă din domeniul speculației filosofice în cel al practicii

10. „Cuvintele sunt semne ale lucrurilor atunci cînd își primesc puterea (de semnificare) de la ele; în schimb, cele discutate de noi aici sunt semne ale cuvintelor. Or, de vreme ce nu putem vorbi despre cuvinte decît cu ajutorul cuvintelor și de vreme ce nu putem vorbi decît vorbind despre anumite lucruri, apare clar că cuvintele sunt semne ale lucrurilor, fără să înceteze să fie (ele însele) și lucruri” (*Ibidem*, p. 53).

greci. Transpusă din domeniul speculației filosofice în cel al practicii descrierii textelor, această polemică s-a conturat în jurul conceptelor de *anomalie* și *analogie*. Inspirați de gândirea stoică, anoma-liștii considerau că în limbă, care este un proces natural, există mai multe excepții decât reguli, capacitatea oamenilor de a influența viața limbii prin instituirea de reguli fiind extrem de redusă. Dimpotrivă, analogiștii, reprezentați mai ales în cadrul Școlii filologice din Alexandria, convenționaliști în teorie, căutau în cercetarea practică să pună în evidență caracterul regulat și sistematic al limbii, împărțând în același timp convingerea că, prin uzul repetat al anumitor forme, oamenii pot interveni în alcătuirea limbii, orientînd-o spre un grad superior de regularitate.

Cercetarea lingvistică de tip filologic a apărut la greci din nevoi practice, legate de necesitatea de a gestiona tradiția epopeilor homerice, textele esențiale ale culturii și educației în cetatea elenă antică. După ce secole de-a rîndul circulară sub formă orală și după ce, în secolul al VI-lea î.Hr., fuseseră notate în scris, epopeile homerice *Iliada* și *Odiseea* circulau în variante diferite, îngreunînd o receptare generală și consensuală. De aceea, la Alexandria (Egipt), unul dintre cele mai importante centre ale culturii elenistice, unde se afla o celebră bibliotecă, a apărut ideea de a unifica diferitele variante ale epopeilor, precum și de a explica dificultățile de înțelegere determinate de prezența în texte a unor cuvinte, fonetisme și forme arhaice sau neuzuale. Cu acest prilej așadar, în secolul al III-lea î.Hr. s-a născut *critica de text* sau *filologia* (în sensul original al acestui cuvînt, acela de colaționare a variantelor și restituire a variantei originare a unui text). Timp de cîteva generații succesive, filologii alexandrini au supus analizei materialul lingvistic de care dispunea tradiția scrisă, emițînd valoroase observații de natură dialectologică, istoric-etimologică și descriptivă, influențînd deopotrivă și eforturile spre unificarea dialectelor grecești, realizarea, normarea și cultivarea limbii vorbite comune, așa-numita *koiné*. De pe poziții analogiste, filologii alexandrini au contribuit substanțial la impunerea acestei varietăți a limbii grecești antice. Se poate aprecia că atitudinea lor față de fenomenele lingvistice era una *puristă* și *prescriptivă*, în sensul că se considera că varietatea atică a limbii grecești, aceea întrebuițată în secolul clasic, limba lui Platon și a lui Aristotel, era mai pură decât alte varietăți. Gramaticile pe care acești cărturari le elaborau aveau drept scop principal conservarea acestei variante ideale, protejarea ei de eventualele corupții, care puteau veni din

partea vorbirii oamenilor neinstruiți. După cum remarcă LYONS, *Introducere...*, p. 20, însuși termenul *gramatică*, întrebuițat de greci pentru a se referi la studiul limbii, atestă, prin sensul său de bază, referitor la „arta scrierii”, convingerea că aspectul scris al limbii este esențial și prioritar, din el derivînd aspectul vorbit.

Întemeietorul Școlii filologice alexandrine este Zenodot din Efes († 260 î.Hr.), învățat care a stabilit textul homeric autentic, pe care l-a prevăzut cu un glosar. Urmașul acestuia, Aristofan din Bizanț (cca 257-180 î.Hr.), a perfecționat textul homeric, oferind posterității cea dintâi ediție critică a celor două epoei, *Iliada* și *Odissea*. Aristofan din Bizanț este și autorul a două lucrări cu caracter lexicografic, cunoscute sub numele de *Λέξεις* ‘cuvinte’ și, respectiv, *Γλῶσσαι* ‘expresii dialectale’.

Cel mai de seamă reprezentant al Școlii din Alexandria este însă Aristarh din Samotrace (220-143 î.Hr.), al cărui nume a devenit sinonim cu ideea de acribie filologică, simț critic și bun-gust. Între numeroasele ediții critice de texte clasice, el a alcătuit și cea mai autoritară ediție critică a lui Homer, ediție prevăzută cu comentarii foarte erudite. Aristarh este acela care a simplificat și sistematizat regulile ortografice ale scrierii grecești și a contribuit enorm la impunerea, în calitate de norme literare, a formelor prezente în uzul lingvistic al oamenilor instruiți.

Între elevii lui Aristarh se remarcă cel mai important gramatician al Antichității, Dionysios Thrax (secolele II-I î.Hr.), a cărui lucrare, intitulată *Arta gramaticii* (*Τέχνη γραμματική*), pune bazele teoretice și terminologice a ceea ce numim gramatica descriptivă tradițională, inventînd majoritatea categoriilor gramaticale preluate apoi de către romani și, implicit, de întreaga tradiție gramaticală europeană. Cele 25 de capitole ale lucrării sale tratează probleme de fonetică și de morfologie ale limbii grecești standard. Sunt expuse sistematic informații și reguli privitoare la sunet, silabă, accent și intonație. În morfologie, la cele patru clase de cuvinte distinse de stoici (nume, verb, conjuncție și articol), Dionysios Thrax adaugă clasele adverbului, participiului, pronomului și prepoziției, întregind cele opt părți de vorbire, tradiționale în gramaticile europene secole de-a rîndul. Mai precis, clasele de cuvinte din gramatica lui Thrax prezentau următoarea configurație: *numele* (*ὄνομα*) includea substantivul, adjectivul, pronumele nehotărâte și cele interogative; *verbul* (*ῥήμα*) cuprindea verbul cu formele personale; *participiul* (*μετοχή*), definit ca „participare” atît la

clasa numelui, cît și a verbului; *articolul* (*ἄρθρον*) includea, alături de articolul propriu-zis, și unele pronume, cel relativ și cel demonstrativ; *pronumele* (*ἀντωνυμία*) cuprindea doar pronumele personale și pe cele posesive; *adverbul* (*ἐπίρρημα*), *conjuncția* (*σύνδεσμος*) și *prepoziția* (*πρόθεσις*) sunt clase al căror conținut corespunde celui actual. Transpuși prin calchiere în limba latină, acești termeni (*nomen, verbum, participium, articulum, pronomen, adverbium, praepositio, coniunctio*), alături de alți termeni de bază ai gramaticii tradiționale (*πρόσις* = *casus* ‘caz’, *χρόνος* = *tempus* ‘timp’ etc.), au fost ulterior împrumutați sau calchiați în toate limbile moderne.

Un alt gramatician din Școala alexandrină, *Apollonios Dyskolos*, care a activat cîteva secole mai tîrziu (secolul al II-lea d.Hr.), a adus numeroase precizări și nuanțări teoriei gramaticale a lui *Dionysios Thrax*, completînd-o și cu o componentă sintactică. Punctul de plecare al analizei sale îl constituie capacitatea de combinare a claselor de cuvinte și a categoriilor gramaticale, care determină comportamentul sintactic al cuvintelor.

Concepția gramaticală a alexandrinilor a avut un impact enorm nu doar asupra celei romane și, prin aceasta, asupra tradiției europene medievale, renescentiste și post-renescentiste, ci și asupra unora dintre tradițiile filologice orientale, *Dionysios Thrax* fiind de exemplu tradus de timpuriu în limbile armeană, siriacă, arabă și ebraică, ajungînd astfel să influențeze conceperea celor mai vechi gramatici ale acestor limbi.

5.5. Roma antică: fundamentul lingvistic al celor „șapte arte liberale”

Începînd încă din secolele preclasice, cultura grecească a fost receptată la Roma cu admirație și spirit de emulație. Împrumutînd sistemul educațional grecesc (*encyclopaedia*), romanii au făcut din el punctul central al culturii lor naționale. Cultivarea limbii a ocupat la romani, începînd cu epoca clasică (secolul I î.Hr.), un loc central în sistemul educațional al celor șapte arte liberale (*septem artes liberales*), în cadrul căruia ciclul „trivial” (*trivium*) cuprindea *gramatica, dialectica* și *retorica*. În acest context, problemele limbii, atît cele de ordin filosofic-teoretic, cît și cele practice, au fost intens dezbătute de-a lungul secolelor. Dacă am întrebuița concepte moderne, am putea spune că cele trei *artes triviales* corespund noțiunilor de *gramatică, semantică* și

pragmatică; în sensul că gramatica își orienta atenția spre studiul intrinsec al structurilor lingvistice, adică spre relația dintre semnele vorbirii, dialectica, definită ca *ars bene disputandi* (Sf. Augustin), se interesa de raporturile dintre semne și realitățile desemnate, pe când retorica, arta de a-i convinge pe alții în spațiul public, în calitate de pragmatică, are în vedere raporturile dintre semne și cei care le utilizează¹¹.

În cadrul mai larg al imitației sistematice a grecilor, identificăm la Roma încercări de a găsi o explicație naturală originii limbajului, într-o manieră epicureică (la poetul L u c r e t i u s, care a trăit între cca 98 și cca 55 î.Hr., în poemul *De rerum natura*), precum și ecouri puternice ale disputei între analogiști și anomalisti, care se desfășura în spațiul cultural elenistic. Trecînd cu vederea preocupările de gramatică, dialectică și retorică ale unor mari autori clasici precum C a e s a r însuși (101-44 î.Hr., autor al unui tratat intitulat *De analogia*) sau C i c e r o (106-43 î.Hr.), să stăruim mai mult asupra lui Marcus Terentius Varro (116-27 î.Hr.) și Marcus Fabius Quintilianus (cca 30-100 d.Hr.), cei mai importanți teoreticieni în domeniile gramaticii și, respectiv, retoricii.

Autor al unei vaste lucrări cu caracter enciclopedic intitulată *De lingua latina*, în 25 de cărți, dintre care nu ni s-au păstrat decît cărțile V-X, Varro se manifestă ca adept al unei poziții moderate și sintetice, între doctrina analogistă și cea anomalistă. După ce expune pe larg cele două ipoteze, Varro își formulează (în cartea a X-a a tratatului) propria concepție, conform căreia limba este un fenomen foarte complex, în care coexistă simetriile și regulile, dar și abaterile și excepțiile de la reguli. Uzul (*usus, consuetudo*), întrebuintarea concretă a limbii, este acela care determină acceptarea sau respingerea unor forme, fie ele regulate sau asimetrice, sancționînd și eliminînd anumite fenomene, conferind altora prestigiu (*auctoritas*), în funcție de necesitățile concrete ale vorbitorilor din fiecare epocă. Varro observă așadar că limba se schimbă de la o epocă la alta prin acțiunea tuturor vorbitorilor, sarcina gramaticienilor fiind aceea de a înregistra și explica respectivele schimbări. De la Varro ne-a rămas o originală încercare de a clasifica părțile de vorbire, după un criteriu flexionar, al cazului și al timpului, în patru clase: cuvinte care cunosc flexiunea cazuală (substantiv; pronume, adjectiv etc.), cuvinte care acceptă categoria modului (verbul), cuvinte care acceptă ambele categorii (participiul) și cuvinte care le resping pe amîndouă (adverbul, prepoziția,

11. Vezi, pentru detalii, MUNTEANU, *Natura semiotică...*, *passim*.

conjuncția). Nereușind să inventeze o metodă cu adevărat științifică, Varro a făcut însă multe distincții și observații valide în domeniul etimologiei, reușind să distingă și să definească mai multe straturi lexicale ale împrumuturilor grecești în limba latină, și în cel al foneticii istorice, definind corect fenomenul rotacismului intervocalic al lui *s*, în cuvinte precum *meliosem* > *meliosem*, *Valesius* > *Valerius* etc. În lucrarea pierdută *De sermone Latino*, Varro stabilește patru criterii ale corectitudinii (*latinitas*): *natura*, *analogia*, *consuetudo* și *auctoritas*, concepte pe care le vom regăsi la urmași¹².

Quintilianus, celălalt învățat roman menționat mai sus, în lucrarea cu conținut pronunțat practic *Institutio oratoria*, în 12 cărți, se situează și el pe poziții teoretice conciliante, între anomalism și analogism. După Quintilianus, asupra limbii acționează patru factori: rațiunea (*ratio*), uzul (*consuetudo*), vechimea (*vetustas*) și prestigiul (*auctoritas*). Se înțelege că, în spiritul concepției antice, se are în vedere, implicit, limba cultivată, varietatea literară a limbii latine. Între acțiunea rațiunii, care tinde să impună formele conforme regulilor și simetriei, și cea a uzului, care poate impune forme anormale, subzistă un conflict, rezolvat de cele mai multe ori în favoarea uzului, văzut ca instanță ultimă în cadrul vorbirii (*consuetudo... certissima loquendi magistra*). Ceilalți doi factori acționează asupra normelor unei epoci în măsura în care dețin prestigiul vechimii sau al scriitorilor recunoscuți ca modele.

5.6. Evul Mediu latin: emergența gramaticii

În perioada imperială a culturii romane, preocupările teoretice cedează locul redactării de gramatici orientate spre cultivarea practică a limbii latine, cu atât mai mult cu cât conservarea purității limbii latine (*latinitas*) devenise din ce în ce mai dificilă o dată cu intrarea în defensivă nu doar a puterii romane, ci și a culturii antice. Sunt redactate mai ales lucrări cu caracter de manual școlar, care au marele merit de a fi rafinat și fixat inventarul conceptual și terminologic al gramaticii tradiționale. Dintre numeroasele asemenea gramatici¹³ practice, mai intens au circulat, în numeroase copii, gramaticile lui A e l i u s D o n a t u s (spre anul 355)

12. Vezi PAGLIARO, *Storia...*, p. 27.

13. Adunate și editate în chip magistral în monumentală serie *Grammatici Latini ex recensione H. Keilii*, 7 vol., Leipzig, 1855-1890.

și a lui Priscianus din Cesareea (începutul secolului al V-lea), întrebuințate în școală pînă tîrziu în secolul al XVII-lea, pentru învățarea limbii latine clasice, latina marilor autori.

Aelius Donatus, al cărui nume devenise apelativ comun pentru noțiunea de ‘gramatică școlară’, a efectuat în a sa *Ars grammatica* o adaptare la limba latină a gramaticii lui Dionysios Thrax, descriind cele opt clase de cuvinte (*partes orationis*), după cum urmează: *nomen*, *pronomen*, *verbum*, *adverbium*, *participium*, *coniunctio*, *praepositio* și *interiectio*. Întrucît limba latină nu cunoaște articolul, Donatus și urmașii lui ignorau această parte de vorbire, distingînd însă interjecția, pe care grecii o includeau în clasa verbului, drept clasă aparte.

Priscianus a redactat o masivă gramatică în 18 cărți, *Institutiones rerum grammaticarum* (păstrată într-o redacțiune mai tîrzie, de prin 526-527, a discipolului său Theodorus Dionysius), dedicată mai ales problemelor de fonetică, ortografie, ortoepie, formarea cuvintelor și morfologie, dar și celor de sintaxă, și orientată cu precădere spre scopuri practic-prescriptive.

Interesant pentru lingviști, în special pentru istoricii limbilor neolatine, este un text redactat după toate probabilitățile în secolul al III-lea de către un anonim care a trăit în nordul Africii. Cunoscut sub numele de *Appendix Probi*, deoarece ni s-a transmis ca o anexă la un exemplar copiat în secolul al VII-lea din gramatica lui Valerius Probus, acest mic tratat are un pronunțat caracter normativ: ocupîndu-se de chestiuni referitoare la forma cuvintelor, la flexiune, ortografie, omonimia lexicală și verbele deponente din limba latină, autorul anonim încearcă frecvent să impună norma clasică, recomandînd eliminarea din vorbire a formelor considerate „greșite” sau „vulgare”. Or, tocmai aceste forme populare sunt interesante pentru noi astăzi, întrucît înregistrarea lor atestă întrebuințarea largă în latina numită populară sau vulgară a unor variante care explică evoluțiile fonetice sau semantice din limbile romanice. Din lunga listă de astfel de cupluri lexicale puse față în față pe baza opoziției „recomandat”/ „nerecomandat”, cităm: *vetulus non vechlus* (cf. rom. *vechi*, ital. *vecchio*), *auris non oricla* (cf. rom. *ureche*, ital. *orecchia*), *rius non rius* (cf. rom. *riu*, span. *rio*), *catulus non catellus* (cf. rom. *cățel*).

După modelul lui Donatus și al lui Priscianus sunt alcătuite, în Evul Mediu latin, numeroase gramatici ale limbii latine, între care pot fi amintite cele atribuite lui Beda Venerabilul (673-735), lui Alcuin (730-804), sfetnicul principal al lui Carol cel Mare și inițiator al unei vaste reforme culturale care viza renașterea latinei clasice, sau lui

Remigius din Auxerre († 908). Condițiile în care se afirmă concepțiile despre limbă și limbaj sunt însă radical schimbate. Victoria istorică a creștinismului în întregul spațiu european, precum și într-o considerabilă parte a Orientului Apropiat, impun atenției și alte limbi decât greaca și latina, în primul rând prin traducerea Bibliei în alte limbi decât cele originare ale creștinismului: în coptă (secolul al III-lea) și gotică (secolul al IV-lea), în armeană (secolul al V-lea), în irlandeză (secolul al VII-lea), engleza veche (secolul al VIII-lea), slăvonă (secolul al IX-lea) etc. Latina și greaca își mențin statutul de limbi de cultură pentru Occidentul și, respectiv, Orientul creștin, dar vechia atitudine normativă face loc unei abordări mai diverse, bazată pe erudiție și enciclopedism. Vechile varietăți literare se transformă ele însele în ceea ce numim latina medievală și, respectiv, greaca medio-bizantină. În acest cadru, sunt de amintit contribuțiile unor cărturari precum Martianus Capella, autor al unei ample lucrări erudite intitulată *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (între 410 și 430), un amplu tratat dedicat celor șapte *artes liberales*, în cadrul căruia partea cea mai consistentă este rezervată *trivium*-ului clasic (*grammatica, dialectica, rhetorica*), și Anicius Manlius Severinus Boethius (470-524), traducător al lui Aristotel în limba latină și autor al unui amplu comentariu la micul tratat *De interpretatione* al lui Aristotel, versiune care a influențat masiv gândirea lingvistico-teoretică în perioada Scolasticii, oferindu-i baza terminologică¹⁴.

De notat, pentru interesul ei istoric, este și polemica din secolul al IV-lea între Eunomius, care susținea învățătura despre originea divină a limbajului, și Sf. Grigorie din Nissa, care, dimpotrivă, se pronunța pentru ipoteza că limbajul este o invenție omenească. Cunoscută este și vasta lucrare enciclopedică *Etymologiarum sive originum libri XX* redactată între anii 625 și 636 de către Isidorus, episcop de Sevilla (cca 570-636). Concepută de autor ca o reprezentare exhaustivă a tuturor cunoștințelor științifice omenești și percepută ca atare de generații de erudiți, *Etimologiile* lui Isidor constituie și astăzi o sursă inepuizabilă de informații lexicologice, etimologice și literare. Într-o modalitate socotită

14. Boethius a formulat clar și memorabil ideea că rațiunea umană semnifică lucrurile prin cuvinte, acționînd ca un mediator între acestea și realitate: *vox vero conceptiones animi intellectusque significat, ipsi vero intellectus et concipiunt subiectas res et significantur a vocibus* (apud PAGLIARO, *Storia...*, p. 29).

astăzi neștiințifică, dar general acceptată în Antichitate și Evul Mediu, Isidor încearcă în mod sistematic să explice trăsăturile lucrurilor desemnate (din domenii diverse ale cunoașterii, precum medicină, drept, teologie, istoria sacră, Biblie, cultură ebraică, diferite secte și școli filosofice, biologie, geografie, metalurgie, gimnastică, teatru, construcția vaselor, arhitectură, vestimentație, bucătărie etc.) prin artificii etimologice dintre cele mai surprinzătoare.

5.7. Scolastica: gramaticile speculative, modiștii

O poziție absolut distinctă și decisivă în evoluția spre modernitate a reflecțiilor asupra problemelor limbajului o ocupă Scolastica latină (secolele al XIII-lea – al XIV-lea), epocă de apogeu a gândirii medievale în toate domeniile, cu precădere în filosofie, logică și teologie, epocă ce premerge și antcipă, în multe privințe, Renașterea. Ideile filosofice despre limbaj se conturează pe de o parte în procesul de învățămînt – sunt întemeiate în această epocă primele universități din spațiul european –, iar pe de altă parte, în focul polemicilor legate de preluarea moștenirii antice redobîndite prin traduceri din Aristotel și Platon, făcute prin intermediar arab. Cea mai cunoscută polemică a epocii este cea dintre realiști și nominaliști, dispută care actualizează în fond, într-o nouă ecuație, vechea confruntare între naturalism și convenționalism (*θέσει/φύσει*). Invocîndu-i pe Platon și pe Sf. Augustin, realiștii, între care cel mai cunoscut și mai des amintit este D u n s S c o t u s (1266-1308, opera capitală: *Tractatus de primo principio*), susțin că *universalii* sau ideile de maximă generalitate cum sunt cele de gen și specie dețin o existență primordială în raport cu lucrurile concrete. Între concepte și lucruri există o relație mediată prin limbaj, așa încît noțiunile sau ideile există simultan cu cuvintele care le reflectă.

Nominaliștii, care se revendică de la Aristotel direct sau din comentariile aristotelice ale lui Boethius, afirmă că *universalii* nu au existență reală, ci doar una intelectuală, ca produse ale spiritului. R o s c e l l i n u s (secolul al XII-lea) și G u i l e l m u s O c c a m (1285-1349, opera capitală: *Summa totius logicae*) sunt cei mai iluștri reprezentanți ai doctrinei nominaliste. Pentru Occam, *universalii* sunt semnele convenționale ale lucrurilor, singurele care au o existență reală și perceptibilă. *Universalii* mentale precum genul sau specia sunt, după el,

predicate ale unor clase de obiecte, iar cuvintele sunt substitute convenționale ale ideilor și conceptelor, instituite în mod arbitrar de către oameni. Pe această bază teoretică, se impune în epocă ideea că dincolo de diferențele dintre limbi există o gramatică universală cuprinzând scheme universale valabile, care sunt schemele gândirii logice. Expresia cea mai clară a acestei idei o găsim la Roger Bacon (1214-1294): *Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur.* = „Gramatica este una și aceeași prin esență în toate limbile, deși diferă în mod accidental”.

Cea mai originală și mai complexă contribuție a Scolasticii la istoria ideilor lingvistice o reprezintă teoria logico-semantică denumită *de modis significandi*, susținută de o serie întreagă de autori cunoscuți sub numele de *modistae* „modiști”. Numele reprezentanților acestei școli vine de la conceptul de *modus*, care se afla în centrul teoriei lor. Cei mai cunoscuți gânditori care au ilustrat această teorie sunt Albertus Magnus, Sigerus de Cortraco, Thomas de Aquino, Thomas din Erfurt, Martinus de Dacia, Johannes de Dacia, Boethius de Dacia ș.a. Originea primară a miezului teoriei modiste se află la Aristotel, în celebra reprezentare triadică a semnului verbal, preluată de gramaticienii medievali prin comentariile lui Boethius (v. *supra*, § 5.4.2).

Albertus Magnus (cca 1206-1280), profesor la universitățile din Paris și Köln, magistru între alții al lui Thomas de Aquino, mare gânditor și teolog el însuși, a scris în jurul anului 1240 o lucrare intitulată *De modis significandi*, în care distinge trei tipuri de *modi*, și anume *modus essendi* ‘modul existenței’, *modus intelligendi* ‘modul înțelegerii’ și *modus significandi* ‘modul semnificării’, corespunzătoare celor trei elemente ale triunghiului semiologic aristotelic: lucrul desemnat (*res*), conceptul sau înțelesul (*intellectus*) și cuvântul (*vox*).

Aceasta este distincția fondatoare a *gramaticilor speculative*¹⁵, dintre care cea mai cunoscută este *Tractatus de modis significandi sive Grammatica speculativa*, elaborată în jurul anului 1300 de către Thomas din Erfurt¹⁶. După părerea lui Eugenio Coseriu,

15. La baza acestei denumiri se află o desemnare metaforică a limbii, văzută ca oglindă (*speculum*) a realității.

16. Multă vreme, acest tratat a fost atribuit lui Duns Scotus, pînă cînd M. Grabmann, *De Thoma Erfordiensis auctore Grammaticae quae Joanni Duns Scoto adscribitur Speculativae*, în „Archivum franciscanum historicum”, nr. 15 (1922), a dovedit în mod convingător că această operă îi aparține lui Thomas din Erfurt.

avem de-a face nu cu o semantică lingvistică propriu-zisă, în sensul actual al termenilor, ci mai degrabă cu o „semantică a desemnării” (*Bezeichnungssemantik*) sau „a lucrurilor desemnate” (*Sachsementik*)¹⁷. Complicatul eșafodaj al tratatului poate fi redus la ideea filosofică fundamentală că existența sau ființa (*esse*) se reflectă în rațiunea umană (*intellectus*) prin intermediul semnificării cu ajutorul cuvintelor (*significare*). Corespunzător acestor trei dimensiuni, există trei tipuri principale de „moduri”: „moduri ale ființării” (*modi essendi*), „moduri ale înțelegerii” (*modi intelligendi* sau *conciendi*) și „moduri ale semnificării” (*modi significandi*). Relația dintre ele reflectă deopotrivă și unitatea ideală a principalelor discipline teoretice medievale: metafizica corespunde nivelului *esse*, logica sau dialectica – nivelului *intelligere*, iar gramatica – nivelului *significare*. Existența, gândirea și limbajul sunt astfel văzute de modişti într-o complexă interdependență și unitate, conform următorului mecanism: trăsăturile specifice ale lucrurilor, „modurile lor de ființare” (*modi essendi*), sunt percepute de către rațiunea umană datorită capacității acesteia de a reflecta realitatea (*modi intelligendi activi*). Asumate de rațiune, trăsăturile lucrurilor devin „moduri de înțelegere «suferite» sau trăite” (*modi intelligendi passivi*). Prin capacitatea intrinsecă a rațiunii de a semnifica conceptele, adică modurile pasive, sunetele vorbirii dobîndesc puțința de a desemna noțiuni (*modi significandi activi*), proces prin care cuvintele reflectă prin trăsăturile lor trăsăturile corespondente ale lucrurilor (*modi significandi passivi*). Actul semnificării transformă complexe sonore simple (*voces*) în expresii lingvistice dotate cu sens (*dictiones*) și în părți de vorbire (*partes orationis*). După cum observă în continuare COSERIU, *ibidem*, nivelul lingvistic este realizat de relația *modi essendi* → *modi intelligendi passivi* → *modi significandi activi*, cu alte cuvinte: proprietăți ale lucrurilor → proprietăți ale lucrurilor așa cum sunt ele reflectate de rațiune → proprietăți ale formelor lingvistice.

Pe baza acestei scheme, sunt descrise și clasificate toate clasele de cuvinte, împreună cu proprietățile sau „accidente” lor. Substantivele, de pildă, semnifică substanțe, adică stări permanente ale ființei, pe cînd verbul semnifică mișcarea sau schimbarea. Categoriile gramaticale ale genului, numărului, cazului, timpului etc. semnifică accidente (*modi accidentis*) ale ființei ș.a.m.d. Pe aceeași bază, numele (*nomen*), definit ca *modus entis* „mod al ființei”, cunoaște următoarele diviziuni:

17. COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 154.

- *nomen proprium*, corespunde „modului individuației” (*modus individuationis*) și desemnează persoane unice;
- *nomen commune*, desemnează clase de indivizi:
 - *nomen substantivum* (cuprinde cinci clase),
 - *nomen adiectivum* (cuprinde 24 de clase).

Un alt punct important al teoriei scolastice îl reprezintă distincția dintre limbaj și meta-limbaj, operată de gânditorii acestei epoci mult mai clar și mai sistematic decât fusese ea enunțată de Sf. Augustin¹⁸ și cunoscută sub numele de „teoria supoziției” (*suppositiones*). O primă formulare a acestei teorii o întâlnim în a doua jumătate a secolului al XII-lea la Guilelmus de Shyreswood († 1249), care stabilea distincția între *suppositio materialis*, am spune astăzi întrebuințarea metalingvistică a unui semn, ca de exemplu în enunțurile „*homo* conține două silabe” sau „*homo* este un substantiv”, pe de o parte, și *suppositio formalis*, întrebuințarea lingvistică propriu-zisă a unui semn, pentru a desemna lucrul pe care îl substituie, ca în enunțul „*homo* est animal rationale”. Dezvoltări ulterioare ale acestei teorii înregistrăm la numeroși alți învățați precum Thomas de Aquino (1225-1274), Guilelmus Occam (1285-1349) sau Petrus Hispanus Portugalsensis (cca 1219-1277), papă sub numele Ioan al XXI-lea. În tratatul *Summulae logicales* al acestuia din urmă, cel mai cunoscut manual de logică medievală (păstrat în peste 300 de manuscrise), se face distincția între:

- a) *significatio* = semnificația ca atare a cuvântului, adică conținutul semantic intrinsec al semnului, indiferent de context;
- b) *appellatio* = raportul dintre semnul verbal și obiectul pe care îl desemnează;
- c) *suppositio* = abordarea unui cuvânt ca semn în sine, adică în calitate de obiect.

Dimensiunea supoziției definește așadar funcția metalingvistică a limbajului, cazul în care discursul se referă la cuvinte ca la niște lucruri desemnate. Pentru această funcție Petrus Hispanus distinge două tipuri de supoziții:

18. Vezi *supra*, § 5.4.2.

1. *suppositio formalis*, care reprezintă întrebuințarea unui cuvânt ca substitut al unei realități care îi este exterioară, pentru a semnifica anumite trăsături ale obiectului desemnat;
2. *suppositio materialis*, reprezentînd întrebuințarea unui cuvânt pentru sine însuși, într-un context în care se face referire la acel cuvânt ca reprezentant al unei clase de cuvinte (ca de exemplu în definiții) sau ca structură sonoră.

De exemplu, în cazul cuvîntului *homo* 'om', prin supoziția formală se pun în evidență trăsături ale obiectului desemnat de acest cuvînt și anume *mortalis* 'muritor' (*suppositio communis*), *animal* 'însuflețit' (*suppositio logica*), *masculinus* 'măsculin' (*suppositio simplex*), *terram habitat* 'locuiește pe pămînt' (*suppositio distributiva*).

După cum s-a observat¹⁹, acest tip de semantică logică, vizînd deopotrivă atribute ale obiectelor, ca și elemente din sensul lexical și cel gramatical, are trăsături comune cu componenta semantică din gramaticile generativ transformaționale moderne.

Ca o apreciere conclusivă a celor spuse pînă acum, să remarcăm că în epoca Scolasticii, abordarea problemelor limbii s-a efectuat de pe poziții prioritar speculative și filosofice, tendința de a delimita și defini universalitățile lingvistice contribuind la rafinarea logicii formale și mai puțin la cunoașterea limbilor concrete. Abia epoca Renașterii, care va aduce cu ea emanciparea noilor limbi literare europene de sub tutela limbii latine, va conduce la noi perspective în abordarea concretă a limbilor. Ca excepții, în epoca Scolasticii pot fi citați autori ca R o g e r B a c o n (cca 1214-cca 1292), care a scris o gramatică a limbii grecești și una a limbii ebraice, sau un tratat anonim din secolul al XII-lea sau al XIII-lea (păstrat împreună cu *Eddele* lui S n o r r i S t u r l u s o n), care conține, sub forma unui manual de ortografie, o descriere foarte precisă a inventarului fonetic al vechii limbi scandinave²⁰. Deși a trăit în plină epocă a Scolasticii, D a n t e A l i g h i e r i (1265-1321), a cărui experiență personală epocală de creator al limbii literare italiene prin scrierea *Divinei Comedii* i-a oferit o cu totul altă experiență a limbii, a exprimat în

19. COSERIU, *Geschichte*, I, p. 131, GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 38.

20. Vezi MOUNIN, *Istoria*, p. 77.

lucrarea *De vulgari eloquentia*²¹ o seamă de idei noi cu privire la limbă, referindu-se în special la posibilitatea și necesitatea ca limbile populare să devină limbi aulice sau literare, egale în prestigiu și expresivitate cu limba latină. Dante este de asemenea deplin conștient de caracterul istoric al limbilor, idee care le era străină predecesorilor săi medievali.

5.8. Renașterea: redescoperirea limbilor clasice

Evoluția ideilor lingvistice în vremea Renașterii europene trebuie pusă în legătură cu două evenimente istorice care au determinat adânci mutații în mentalitatea omului european. Este vorba mai întâi de „redescoperirea” de către umaniștii italieni din secolele al XIV-lea – al XV-lea a culturii clasice greco-latine în formele sale socotite „pure” sau „genuine”, pe de o parte, și de orizonturile noi de cunoaștere deschise de descoperirea noilor lumi, de peste oceane, a Americii în primul rînd (în anul 1492), pe de altă parte. Mentalitatea scolastică, bazată aproape exclusiv pe gîndirea teologică și pe logica formală aristotelică, începe să facă loc uneia noi, a diversității și multiplicității culturale. Limba latină va continua o vreme să joace rolul de limbă de cultură, dar este vorba acum de o nouă variantă a latinei, orientată spre latina clasică, socotită modelul suprem de clasicitate și pusă în opoziție cu latina scolastică, văzută în mod depreciativ ca un jargon arid și osificat al universităților. Contactul cu noile culturi și limbi de peste mări impun atenției europenilor realitatea mării diversități a limbilor. Probleme lingvistice noi ridică și tendința istorică a limbilor naționale ale Europei de a accede la rangul de limbi de cultură, capabile să susțină o tradiție literară, filosofică și științifică. Rînd pe rînd, provensala, franceza, italiana, germana, engleza, spaniola etc. devin obiect de studiu și de preocupări pentru gramaticieni sau lexicografi.

Noile idei, dezvoltate în opoziție cu doctrina scolastică profesată încă în universități, își găsesc o expresie teoretică în opera unui J u a n L u i s V i v e s (1492-1540), învățat mai puțin cunoscut pînă recent, cînd ideile sale au fost făcute cunoscute, între alții, de COSERIU, *Geschichte...*, p. 162-163. Polemic față de studiul abstract al limbajului practicat de scolastici se exprimă Vives în lucrările sale *De anima et vita*,

21. Vezi traducerea românească a tratatului de Petru Creția, în Dante, *Opere minore*, ediție îngrijită de Virgil Căndea, Univers, București, 1971.

De ratione dicendi, *De disciplinis* și *Adversus pseudodialecticos*, arătând că nu există o gramatică universală, valabilă pentru toate limbile, ci mai degrabă gramatici specifice pentru fiecare limbă în parte. Prin aceasta, Vives își dă seama de caracterul istoric și specific al fiecărei limbi, care trebuie recunoscut și studiat ca atare. Împotriva definirii limbii ca reflectare prin rațiune a realității, Vives afirmă că limba este un instrument al comunicării interumane, reflectând nu doar nivelul rațional-logic, ci și afectivitatea, fantezia, ca și voința oamenilor. Mai cunoscut ca adversar al scolasticismului și promotor al unor noi orientări în problemele practice ale învățării limbilor a fost savantul umanist francez P e t r u s R a m u s (1515-1572), autor al primei lucrări de filosofie scrise în limba franceză (*Dialectique*, 1555), autor deopotrivă al unor gramatici ale limbilor latină, greacă și franceză, și al tratatului *Scholae grammicae* (1562), în care teoretizează necesitatea ca limbile clasice să fie învățate prin metoda comentării textelor autorilor clasici, iar cele moderne, prin respectarea uzului general al vorbitorilor, care trebuie urmărit cu atenție și studiat de gramaticieni.

În această epocă încep să fie alcătuite glosare sau dicționare pluri-lingve, una dintre primele lucrări de acest gen fiind celebrul *Dictionarium linguae Latinae* (1502) al lui A m b r o g i o C a l e p i n o (cca 1455-1511). Din același secol datează și cea dintâi încercare de clasificare tipologică a limbilor, datorată lui Josephus Justus Scaliger (1540-1609); în lucrarea sa *Diatriba de Europaeorum linguis* din anul 1599, fără să ajungă la constatarea unor relații genealogice sau de înrudire între limbi, acest umanist italian propunea drept criteriu de clasificare forma pe care diferite limbi o prezintă pentru noțiunea „Dumnezeu”, distingând patru grupuri de limbi mai mari (grec – *θεός*, latin – *deus*, german – *Gott* și slav – *bog*), alături de alte șapte grupuri mai mici (albanez, irlandez, cimric/breton, tătăresc, finic/lapon, maghiar și basc).

5.9. Epoca clasică și perioada care i-a urmat.

Raționalismul

Secolul al XVII-lea reprezintă pentru cultura europeană (și, în mod indirect, pentru cea universală) momentul unei sinteze decisive. Ideile și formele clasicității greco-latine, asimilate prin umaniști, marea acumulare de fapte și informații noi în diferite domenii ale cunoașterii, revizuirile la care au fost supuse mentalitățile și comportamentul oamenilor Bisericii în

urma confruntării cu criticile Reformei sunt doar câțiva dintre factorii cultural-istorici care au avut un impact direct și asupra evoluției ideilor despre limbă. Perioada clasicismului european, eon spiritual în cadrul căruia cultura clasică franceză a jucat rolul unui model, este dominată simbolic de epistema raționalistă, a cărei paradigmă o constituie gândirea marelui filosof francez *René Descartes* (1596-1650). Publicat în 1637, micul său „tratat despre metodă” (*Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la verité dans les sciences*) instituie rațiunea umană drept sursă unică și criteriu suprem al cunoașterii adevărului („dubito, ergo cogito, cogito, ergo sum”), propunând și un set de principii și elemente de metodă care vor pune bazele teoretice ale științei moderne. Între acestea, sunt de menționat următoarele: rațiunea nu trebuie să accepte decît ceea ce i se impune cu evidență; este nevoie întotdeauna ca problemele complexe să fie disociate în probleme parțiale, mai simple; întotdeauna trebuie să accedem treptat, de la ideile simple către idei mai complexe; clasificările în sînul unei mulțimi de lucruri trebuie să fie întotdeauna complete.

Despre problemele limbajului uman și ale limbilor, Descartes nu s-a exprimat în mod detaliat, singurele teme abordate de el tangențial fiind cele legate de ideea limbii ca trăsătură caracteristică a umanului și ideea utilității unei limbi universale²². Cu acuitatea tipică marilor gânditori, Descartes constată că, prin limbaj, omul reușește să creeze mereu noi enunțuri, pornind de la un număr limitat de unități și reguli gramaticale, ceea ce înseamnă că limbajul uman este o expresie a rațiunii universale. El mai formulează ideea că, dacă ar avea la îndemînă o limbă perfectă, universal recunoscută și perfect logic alcătuită (care ar avea, printre altele, o singură clasă de declinare, o singură clasă de conjugare și o flexiune regulată), rațiunea umană ar fi în stare să instituie o ordine ideală în universul cunoașterii.

5.10. Gramatica de la Port-Royal: fundamentele universal-logice ale limbajului

Considerate mai degrabă utopice de majoritatea lingviștilor moderni, aceste două idei ale lui Descartes constituie principiile teoretice și armătura argumentativă a oricărui tip de abordare raționalist-logicistă a

22. Vezi COSERIU, *Geschichte...* II, p. 44.

problemelor limbii, principii concretizate în epoca clasicismului prin așa-numitele „gramatici raționale”, al căror prototip a fost *Gramatica de la Port-Royal*, publicată în 1660 de învățații francezi Antoine Arnauld (1612-1694) și Claude Lancelot (1615-1695), cu titlul complet *Grammaire générale et raisonnée, contenant les fondements de l'art de parler expliqués d'une manière claire et naturelle, les raisons de ce qui est commun à toutes les langues, et les principales différences qui s'y rencontrent, et plusieurs remarques nouvelles sur la langue françoise*²³.

Cei doi autori, dintre care unul era profesor de greacă (Lancelot), iar celălalt logician (Arnauld), și-au propus în mod expres crearea unei metode generale de învățare a tuturor limbilor, prin identificarea și formularea unui număr de reguli raționale și universal valabile. Ei porneau de la convingerea că o știință teoretică a principiilor universale trebuie distinsă de gramaticile obișnuite, care au în vedere cazurile particulare ale unor limbi anume. Această distincție epistemologic-fondatoare a fost formulată cu multă claritate de un comentator din generația următoare al *Gramaticii de la Port-Royal*, César Chesneau du Marsais (1676-1756), care scria:

Gramatica generală este deci știința rațională a principiilor generale și imuabile ale vorbirii rostite sau scrise în toate limbile. O *gramatică particulară* este arta de a acomoda la principiile imuabile și generale ale vorbirii instituțiile arbitrare și uzuale ale unei limbi particulare. *Gramatica generală* este o știință, pentru că ea nu are drept obiect decât speculația rațională asupra principiilor generale ale vorbirii; o *gramatică particulară* este o artă, pentru că are în vedere aplicarea practică a instituțiilor arbitrare și uzuale ale unei limbi particulare la principiile generale ale vorbirii. Știința gramaticală este anterioară tuturor limbilor, pentru că principiile ei se bucură de un adevăr etern și doar presupun posibilitatea limbilor; arta gramaticală, dimpotrivă, este posterioară limbilor, pentru că întrebuintarea limbilor trebuie să existe înainte ca acestea să fie raportate în chip artificial la principiile generale²⁴.

Lucrarea autorilor janseniști de la Port-Royal are două părți. Partea I (*Où il est parlé des lettres et des caractères de l'écriture*) se prezintă ca o încercare de a formula niște principii generale ale îmbinării sunetelor și ale formării cuvintelor, valabile în intenție pentru orice limbă (deși

23. Am consultat acest text important în ediția anastatică Antoine Arnauld, Claude Lancelot, *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal* (...), avec une introduction historique par M.A. Bailly, Slatkine Reprints, Geneva, 1993.

24. *Apud* A. Bailly, *Notice biographique et littéraire* la ed. cit., p. VI-VII.

exemplele date sunt doar din franceză, latină, greacă și ebraică). Partea a II-a (*Où il est parlé des principes et des raisons sur lesquelles sont appuyées les diverses formes de la signification des mots*) tratează despre regulile de alcătuire a discursului; cu alte cuvinte, dacă am folosi temeni moderni, vom spune că se încearcă definirea trăsăturilor semantice și a posibilităților combinatorii ale claselor de cuvinte (substantiv, pronume, numeral, verb etc.), înțelese ca universalii, care se combină într-o manieră identică în toate limbile. În principiu, demersul gramaticienilor de la Port-Royal este similar cu cel al autorilor de gramatici speculative din perioada Scolasticii și are la bază premisa că actul vorbirii reprezintă exteriorizarea prin semne verbale a conceptelor create de rațiunea umană. Sunt distinse două mari clase de semne-cuvinte, și anume: 1) cuvinte care desemnează obiecte ale gândirii (nume, articol, pronume, participiu, prepoziție, adverb) și 2) cuvinte care desemnează moduri de a gândi (verb, conjuncție, interjecție). Ignorându-se diversitatea structurării semantice a limbilor, se consideră că orice enunț, propoziție sau frază, poate fi redus la un enunț de tip logic, orice verb putând fi convertit în verbul „a fi”, nucleul enunțului afirmativ. În consecință, orice enunț poate fi convertit într-un enunț asertiv de tipul „A este B”. De exemplu, propozițiile din limba latină *Petrus affirmat* ‘Petru afirmă’ sau *Sedeo* ‘(Eu) stau jos’ ar putea fi convertite în enunțurile logic-asertive *Petrus est affirmans* ‘Petru este afirmînd’, respectiv *Ego sum sedens* ‘(Eu) sunt stînd jos’. Orice frază, oricît de complexă, ar putea fi redusă la componentele sale „logice” primare, de tipul $S \leftrightarrow P$. A devenit celebru exemplul frazei *Dieu invisible a créé le monde visible*, care poate fi redusă la următoarele trei componente logice:

1. *Dieu est invisible.*
2. *Il a créé le monde.*
3. *Le monde est visible.*

Reformulată pentru a satisface cerința „universalității”, fraza ar suna *Le dieu qui est invisible a créé le monde qui est visible*.

De altfel, punctul forte al doctrinei raționaliste constă tocmai în această perspectivă „funcționalistă” asupra limbii, înțeleasă ca posibilitate de a genera la nesfârșit enunțuri dintre cele mai diverse, pe baza unor reguli raționale. Transformînd orice tip de enunț într-unul de tip logic, raționaliștii intuiesc principiul central al gramaticii generativ-transformaționale moderne, al cărui creator, *Noam Chomsky*, și-a și intitulat, deloc întîmplător, una dintre cărți *Cartesian Linguistics* (New York, 1966)! În perspectivă istorică, s-a apreciat că *Gramatica de la*

Port-Royal a avut o influență enormă în secolul care a urmat, servind de model pentru numeroase lucrări similare, deși, ca și modelul lor, toate aceste gramatici raționale „se înscriau în limitele tradiției clasice și nu au dat naștere la nici o teorie lingvistică nouă” (LYONS, *Introducere*, p. 30).

5.11. John Locke: consolidarea nominalismului

În cadrul istoriei ideilor lingvistice, gânditorul englez J o h n L o c k e (1632-1704) ocupă un loc proeminent, în special prin bogăția, noutatea și profunzimea ideilor sale despre limbaj, expuse în lucrarea *An Essay Concerning Human Understanding* (1690). Cartea a III-a a acestei lucrări fondatoare a empirismului englez, intitulată *On Words*, constituie o minuțioasă analiză a funcțiilor limbajului, în contextul unei teorii a cunoașterii bazate pe respingerea ideii de universalii ale limbajului. Locke este, de altfel, nu doar gânditorul căruia i-a venit ideea să includă discuția despre semnele verbale în cadrul mai larg al unei semiotici generale, ci și cel care a inventat chiar termenul de *semiotică* (engl. *semiotics*). Alături de fizică și de practică, semiotica își asumă, ca știință autonomă în cadrul doctrinei cunoașterii, sarcina de a studia natura semnelor de care se folosește spiritul uman pentru a recunoaște lucrurile și a comunica celorlalți cunoștințele dobândite. Pentru Locke, cuvintele nu reprezintă în sine nimic, ci sunt doar semne sensibile ale ideilor, care, la rândul lor, sunt semne ale lucrurilor. Funcția semnelor verbale este, pe de o parte, aceea de a desemna ideile și de a le stoca în memorie, iar pe de altă parte, de a comunica altor oameni conținutul acestora:

Scopul cuvintelor constă în a fi semnele sensibile (*sensible marks*) ale ideilor; ideile, cărora cuvintele le țin locul, constituie semnificația lor concretă și nemijlocită (*proper and immediate signification*) (*Essay*, III, 2, 1)²⁵.

Cuvintele, în semnificația lor primară și imediată, nu reprezintă nimic altceva decât ideile din mintea celui care le întrebuințează (...). Valoarea pe care aceste semne o au pentru oameni constă fie în faptul că aceștia își fixează propriile idei cu ajutorul memoriei, fie în aceea că își dau la lumină ideile și le supun atenției celorlalți (III, 2, 2).

25. Citez, în traducere proprie, după John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Londra, 1985.

În strînsă legătură cu această accepțiune a semnelor verbale, finalitatea limbajului (*the end of language*) este și ea dublă, de a reprezenta lucrurile (*to mark*) și de a comunica cu ceilalți (*to communicate*):

Întrucît scopul limbajului constă pentru oameni în a desemna sau a-și comunica unul altuia gîndurile pe cît posibil de repede, ei se străduiesc să transforme asemenea grupuri de idei în moduri complexe și să le doteze cu nume pe care le întrebuințează frecvent în viața practică și în expresia verbală (II, 22, 5).

Sarcinile limbii în cadrul comunicării noastre verbale cu ceilalți sunt, probabil, trei: mai întîi, de a ne face cunoscute unul altuia gîndurile sau ideile, în al doilea rînd, de a face acest lucru cît mai ușor și cît mai repede cu putință, și, în al treilea rînd, a mijloci cunoașterea lucrurilor (III, 10, 23).

Locke se referă de asemenea pe larg și la alte teme privind limbajul și comunicarea verbală, cum sunt caracterul imperfect al oricărei limbi, ambiguitățile și alte „întrebuințări incorecte” ale vorbirii, încercînd, deopotrivă, alcătuirea unei tipologii a „ideilor”. El observă de asemenea cu justețe, probabil pentru prima dată în istoria ideilor lingvistice, că semnificațiile cuvintelor („ideile”) nu sunt constante universale, ci capătă o configurație diferită în limbi diferite; mai mult, observînd că un cuvînt precum lat. *proscriptio* nu are corespondenți lexicali în alte limbi și nu poate fi tradus, Locke încearcă o explicație, arătînd că ceea ce determină configurarea unui concept într-o limbă sunt factori de natură socială (obiceiurile, moravurile, obișnuința și necesitatea):

Unde nu a existat un obicei corespunzător, a lipsit de asemenea și conceptul unor astfel de acțiuni. Nu a fost nevoie de o asemenea combinație de idei și nici de expresii pentru îmbinarea acestora, și de aceea în alte țări nu au existat nume potrivite. (...) Schimbarea obișnuințelor și a părerilor aduce cu sine noi combinații de idei, la care ne gîndim deseori și despre care trebuie să vorbim; pentru a evita ample descrieri, acestor combinații noi le sunt atribuite nume noi (II, 22, 6-7).

Exemplul pe care Locke îl formulează pentru a ilustra procesul de „denumire” a unor realități inedite este ingenios și convingător:

Să presupunem că vreau să vorbesc cuiva despre o specie de pasăre pe care tocmai am văzut-o în parcul St. James. Pasărea respectivă este înaltă de trei pînă la patru picioare, poartă ceva intermediar plasat între penele de pe corp și cele de pe cap, este de culoare brun întunecat și nu are aripi; în locul acestora se află două-trei mici smocuri care atîrnă ca niște ramuri de grozamă spaniolă. Pasărea are picioare puternice, doar trei degete la picior și nu are coadă. Cam în acest chip ar fi trebuit să descriu pasărea, ca să mă fac înțeleș de către

ceilalți. Dacă însă aflu că această pasăre se numește «cazuar», aş putea ca de acum încolo să folosesc în convorbirile mele acest cuvânt, în locul tuturor ideilor complexe pe care le-am reprezentat prin descrierea mea (III, 6, 34).

Influența ideilor lui Locke asupra posterității a fost intensă și exercitată în multiple direcții. Din schema prezentată de COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 164, reținem doar impactul asupra senzualismului lui Condillac, cel asupra logicii formale moderne a unui B. Russell și cel asupra semioticii americane moderne (Ch.S. Peirce, Ch.W. Morris).

5.12. Gottfried Wilhelm Leibniz: descoperirea caracterului istoric al limbilor

Prin G. W. Leibniz (1646-1716), reflecțiile „pre-științifice” asupra problemelor limbajului și limbilor omenești ating punctul lor maxim de profunzime și rafinament. Nu există o lucrare specială pe care Leibniz să o fi dedicat problemelor limbajului, dar reflecții, definiții, disocieri, ipoteze dintre cele mai diverse, încadrabile în acest univers tematic, sunt presărate în multe dintre operele sale, inclusiv în bogata sa corespondență. Două sunt însă textele în care problematica limbajului ocupă un loc central: *Nouveaux essais sur l'entendement humain* și *Meditationes de cognitione, veritate et ideis*²⁶. În linii generale, ideile și intuițiile lingvistice ale marelui gânditor german rămân încadrate în discursul filosofico-metafizic, dar au o relevanță specială pentru evoluția către separarea, specifică modernității, între cele două domenii de preocupări, abordarea filosofică și cercetarea lingvistică propriu-zisă.

În cartea a III-a din *Nouveaux essais*, intitulată, ca și la Locke, *Despre cuvinte*, problematica limbajului este tratată monografic, în multiplele

26. Redactat în anul 1704, dar publicat postum abia în 1765, amplul tratat *Nouveaux essais sur l'entendement humain* a fost conceput ca o replică polemică (în formă dialogală) la celebra lucrare cu același titlu a lui John Locke. Senzualismul gânditorului englez este amendat de pe poziții eclecticice (raționalismul cartezian, tradiția realist-metafizică platonice și neoplatonică, organicismul aristotelic și logicismul scolastic etc.). Există o versiune românească a acestui important text (după care citez în continuare): G.W. Leibniz, *Noi eseuri asupra intelectului omenească*, traducere de Marius Tîanu, control științific și note de Adrian Niță, studiu introductiv de Mircea Flonta, ALL, București, 2003. Cît privește opusculul *Meditationes de cognitione, veritate et ideis*, l-am consultat în ediția G.W. Leibniz, *Opuscula philosophica selecta*, texte revu par Paul Schrecker, Boivin et C^{nie}, Paris, 1939, p. 1-8.

sale implicații. La formulările generale ale preopinentului său Philalèthe, Théophile (raisonneur-ul simbolic al autorului în cadrul dialogului) se lansează în ample serii de disocieri în care considerațiile de natură filosofică alternează cu observații empirice privitoare la dinamica limbilor concrete. Întrucît acest din urmă tip de observații sunt mai importante pentru științele limbii, ne vom referi cu precădere la ele. Se poate afirma că o lectură atentă a textelor leibniziene pune în evidență faptul că, adesea într-o manieră aluzivă și incompletă, dar uneori cu o uimitoare precizie, ilustrul gînditor a prefigurat modalitatea modernă de evaluare a chestiunilor limbii, așa cum se va configura aceasta aproximativ un secol mai tîrziu, o dată cu nașterea comparativismului istoric.

Să remarcăm mai întîi că, reacționînd la concepția clasică potrivit căreia limbajul este „marele instrument și legătura comună” între membrii societății umane și este alcătuit din „semne pentru concepțiile interioare” ale omului, Leibniz distinge între „termenii generali” sau „speciile” lucrurilor, care pot fi aceeași pentru toate limbile, și „ideile confuze”, specifice vorbirii umane. Formularea filosofului este clară, în sensul non-acceptării identității între structurile mentale logice și cele lingvistice, ceea ce reprezintă o poziție teoretică de importanță capitală pentru abordarea ulterioară a limbilor ca obiecte istorice specifice:

O dată format, [limbajul] folosește omului pentru a raționa pentru sine, atît prin mijlocul pe care cuvintele îl oferă de a-și aminti ideile abstracte, cît și prin utilitatea pe care o aflăm atunci cînd raționăm folosindu-ne de caracterele și ideile confuze; căci ar fi necesar prea mult timp dacă ar trebui să explicăm tot și să punem tot timpul definițiile în locul termenilor (trad. rom., p. 190).

În continuare, în capitolul intitulat *Despre semnificația cuvintelor*, glosînd pe marginea tezei, larg acceptată, a caracterului arbitrar al semnificației cuvintelor, Théophile face un amplu excurs erudit, cu exemple din cele mai diferite limbi (germană, franceză, gotică, galeză, spaniolă, latină, greacă etc.), pentru a formula în treacăt observații prețioase privitoare, între altele, la evoluția limbilor în timp (formarea de noi limbi), la raporturile dintre diferite variante istorice ale aceleiași limbi, la interferențele dintre limbi, precum și la funcția de idiom internațional a unora dintre ele (*lingua franca*):

Se formează de asemenea limbi prin contactul diferitelor popoare, fie amestecînd la întîmplare limbi vecine, fie, cum se întîmplă mai adesea, luînd una ca bază, pe care o schilodesc și o modifică, pe care o amestecă și o corup, neglijînd și schimbînd ceea ce respectă și chiar introducînd alte cuvinte.

Lingua franca, ce e întrebuințată în comerțul din regiunea mediteraneeană, este făcută din italiană, dar nu se ține cont de regulile gramaticale. (...) Părintele Labbé (...) a făcut o limbă a cărei bază era latina, care este mai ușoară și care are mai puține constrângeri decât latina noastră, care este mai ordonată însă decât *lingua franca*. (...) În ce privește limbile care există de mult timp, nu există nici una care să nu fie extrem de schimbată astăzi. (...) Franceza veche se aseamănă mai mult cu provensala și cu italiana, iar germana veche, cu franceza sau mai degrabă cu romana (numită altădată *lingua romana rustica*), așa cum existau ele în secolul nouă după Iisus Hristos. (...) Nicăieri altundeva nu se găsește o franceză, o italiană sau o spaniolă atât de veche. În ce privește însă *limba teutonilor* sau germana veche, există Evanghelia lui Otfrid, călugăr din Weissenburg-ul aceluși timp, pe care a publicat-o Flacius și pe care Schilter vrea să o republice (*ibidem*, p. 193-194).

Pe lângă perspectiva istorică, pe care o practică în mod constant și care se evidențiază și în interesul pentru documente de limbă veche, Leibniz descoperă avantajele procedurii comparative, fiind, se pare, primul în istoria gândirii umane căruia i s-a impus constatarea că limbile pot fi grupate în funcție de afinitățile dintre ele. Fără să îl formuleze în mod expres, Leibniz a descoperit astfel principiul genealogic sau al înrudirii dintre limbi, care va constitui premisa teoretică majoră a lingvisticii secolului al XIX-lea. După felul cum grupează limbile pe care le comentează, rezultă că Leibniz a trasat conturul principalelor familii de limbi, potrivit datelor empirice de care dispunea la data respectivă: limbile romanice, limbile germanice, limbile celtice, limbile (numite ulterior) fino-ugrice și cele turcice sau turco-tătare.

O altă prioritate istorică ce-i poate fi atribuită lui Leibniz privește înrudirea dintre limbile germanice și cele celtice cu limba greacă și cu latina, înrudire confirmată ulterior de învățații care au definit familia limbilor indo-europene. Leibniz vorbește chiar de „rădăcini comune” ale limbilor latină și greacă cu cele celtice și germanice, anticipând astfel terminologia organicist-naturalistă de mai târziu. Încă și mai interesant, remarcăm în discursul filosofului prezența conceptului de limbă-sursă, din care se vor fi disociat ulterior limbile aparținând unei familii lingvistice:

Limba sau dialectul acestor vechi goți este foarte diferită de germana modernă, deși are același fond lingvistic. Galeza veche este încă și mai diferită, judecând după limba cea mai apropiată de adevărata galeză, care este cea a Țării Galilor, din Cornwall, și bretona de jos; însă limba care se numește irlandeză diferă încă și mai mult și ne arată urmele unei limbi britanice, galeze și germanice încă și mai vechi. Totuși aceste limbi vin dintr-o sursă și pot fi considerate modificări ale aceleiași limbi, ce s-ar putea numi *celtică*. Și,

mergînd mai departe, pentru a înțelege originile atît ale limbii celte și latine, cît și ale celei grecești, care au o mulțime de rădăcini comune cu limbile germanice sau celtice, se poate presupune că acest fapt se datorează originii comune a tuturor acestor popoare (...), aceasta ca urmare a ipotezei că aceste popoare ar fi venit din Asia. (...) Apare ceva asemănător chiar în limba finlandezilor, care este limba celor mai vechi scandinavi, înainte ca popoarele germanice, adică danezii, suedezii și norvegienii, să ocupe locul cel mai bun și mai apropiat de mare; și limba finlandezilor (...), care este și limba laponilor (...), are legătură cu ungurii, veniți din țările care sunt acum parțial sub ruși. Însă limba tătară, care a umplut nord-estul Asiei cu dialectele ei, pare a fi aceea a hunilor și cumaniilor, așa cum este aceea a uzbekilor sau turcilor, a calmucilor și mugalilor (*ibidem*, p. 194-195).

Clasificările și grupările de limbi propuse de Leibniz au fost confirmate, în cea mai mare parte, de știința modernă. Logica internă a discursului filosofului german nu se fundamentează însă pe o finalitate taxonomică, ci vizează o concluzie de ordin general. Identificînd ceea ce i se părea a fi „rădăcini comune” între limbile europene și limbi asiatice vechi, precum feniciană, ebraica sau araba, el ajunge la concluzia că „nu există nimic care să combată și care să nu favorizeze mai degrabă ideea originii comune a tuturor națiunilor și a unei limbi radicale și primitive” (*ibidem*, p. 195), din care „au derivat” treptat, în special ca urmare a migrațiilor de populații, limbile pe care le cunoaștem. Limbile actuale ar conserva în cantitate diferită (germana mai mult decît altele!) cîte ceva din atributele genuine ale acestei limbi primitive, numită de filosof și cu termenul propus cîndva de Jakob Böhme, cel de „limbă adamică”. În încercarea de a identifica trăsături eventuale ale „limbii primitive”, Leibniz se dedă în continuare la o lungă serie de speculații analogic-fonetice, încadrabile în ceea ce se poate numi „simbolism fonetic”, de tipul celor practicate deja de un Platon, în partea finală a dialogului *Cratylus*, sau de Sf. Augustin în opusculul *De dialectica*. Este vorba de atribuirea unor valori sugestive intrinseci sunetelor și de stabilirea, pe această bază, a unor analogii semantice între unități lexicale din limbile cele mai diverse. Cu multă ingeniozitate și cu risipă de fantezie, dintr-o „rădăcină primordială” sunt deduse lat. *coaxare* (verbul desemnînd orăcăitul broaștelor), germ. *Cueksilber* ‘argint viu’ și *erquicken* ‘a se face comod’, engl. *quickly* ‘repede’. Întîlnim de asemenea străvechiul topos de simbolism fonetic potrivit căruia „litera” (citește: „sunetul”) *r* „desemnează” (citește: „sugerează”) o mișcare violentă, după cum ar dovedi cuvinte precum gr. *ῥῥῆν* ‘a curge’, vechi germ. *rîren* ‘idem’ și numele multor rîuri și fluvii precum *Rin*, *Rhône*, *Ruhr*, iar „litera” *l*, dimpotrivă, o mișcare

blindă, cum ar fi în cuvintele germ. *leben*, 'a trăi', *lieben* 'a iubi', lat. *lenis* 'ușor' și *labi* 'a aluneca', gr. *λύω* 'a dezlega' etc. Acest tip de explicații, încadrabile cel mult în sfera motivării parțiale a semnului lingvistic (cf. *infra*, § 10.5.1), nu au nimic de a face cu legile fonetice de transformare a sunetelor în trecerea de la „limba-mamă” la „limba-fiiică”, pe care se bazează metoda modernă a reconstrucției lingvistice (cf. *infra*, § 6.2.1). Deși premisele raționamentelor lui Leibniz sunt, din perspectiva științei moderne, greșite, totuși, concluzia sa finală este justă în privința cadrului general al metodei comparativ-istorice:

Graiurile în general, fiind cele mai vechi monumente ale popoarelor, înaintea scrierii și a artelor, indică cel mai bine descendența și migrațiile. Iată de ce etimologiile bine întocmite ar merita un interes constant, însă trebuie alăturate limbile mai multor popoare și nu trebuie să facem prea multe salturi de la o nație la alta foarte îndepărtată fără a avea bune temeiuri, caz în care este întotdeauna util să avem popoarele intermediare drept garanți (*ibidem*).

Dincolo de disocierile de mai sus, interesante pentru lingviști din perspectiva evoluției ulterioare a ideilor privitoare la limbaj, preocuparea centrală și constantă a lui Leibniz a fost legată de fundamentarea teoretică și de construirea unei „limbi universale”, imaginată ca o cale sau o metodă ideală de comunicare între oamenii de știință (*ars characteristica universalis*), deținând exactitatea unui model logico-matematic și aptă să asigure acea comunicare perfectă și completă pe care limbile „naturale” nu sunt în stare să o ofere. Pentru realizarea acestui scop, Leibniz s-a văzut nevoit să abordeze (încercînd, cel mai adesea, formularea unor soluții convenabile) problemele-cheie ale reflecției filosofico-lingvistice, între care: problema universalizării lingvistice și a caracterului motivat sau arbitrar al semnelor verbale, problema semantică, adică a raportului între semne și ceea ce ele desemnează, problema raporturilor logice între gen, specie și individ, și a reflectării în limbă a structurilor gîndirii etc. Istoricii lingvisticii au scos în relief numeroasele contribuții, atît de ordin mai general, cît și de amănunt, aduse de Leibniz la progresul științelor comunicării, evidențiind, de exemplu, faptul că gînditorul german „anticipează cîteva dintre caracteristicile logicii simbolice moderne” (ROBINS, *Scurtă istorie*, p. 159), sau scoțînd în relief „remarcabila sa capacitate de a explica ceea ce ține de limbă prin criterii strict lingvistice”²⁷.

27. „Leibniz hat eine bemerkenswerte Fähigkeit, Sprachliches rein sprachlich zu deuten” (COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 176). La acest autor întîlnim (*op. cit.*, p. 176-183) o excelentă prezentare sintetică a ideilor de filosofie a limbajului ale lui Leibniz.

5.13. Giambattista Vico: supremația principiului creativității în limbă

Deosebit de fecundă s-a dovedit, în perspectivă istorică, gândirea filosofului italian *Giambattista Vico* (1688-1744), ale cărui idei privitoare la limbaj, redescoperite și repuse în valoare de un *Benedetto Croce* (1866-1952) sau de un *Giovanni Gentile* (1875-1944), au contribuit la declanșarea, în secolul XX, a interesului pentru abordarea globală, multi- și pluridisciplinară, a problematicii lingvistice și la reasezarea dezbaterii în cadrul ei natural, constituit la interferența între domenii de cercetare tradițional autonome (filosofie, antropologie, sociologie, logică, estetică etc.). În capodopera sa, *Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni* (redactată într-o primă formă între 1723 și 1725 și publicată în forma definitivă în 1744, postum)²⁸, monument de erudiție și sursă inepuizabilă de idei pentru posteritate, Vico și-a propus (cu o încredere în propriile forțe și în capacitățile rațiunii umane specifică Iluminismului, a cărui ideologie gândirea sa o prefigurează) nici mai mult, nici mai puțin decât crearea unei „științe noi”, capabilă să explice esența umanului și a umanității. Cei doi stâlpi pe care ar urma să se întemeieze această „știință nouă” sunt filosofia și filologia, a căror îngemănare ar urma să furnizeze acele certitudini pe care, fiecare în parte și separat, cele două discipline nu le-au putut furniza:

Filosofia privește rațiunea, din care se naște știința adevărului; filologia are în vedere autoritatea voinței libere a omului, din care se naște cunoștința certitudinii. Această axiomă, în a doua parte a ei, consideră filologi pe toți gramaticienii, istoricii, criticii care se ocupă de cunoașterea limbilor și a faptelor săvârșite de popoare, atât în relațiile lor interne, moravuri, și legi, cât și în cele din afară, ca războaiele, păcile, alianțele, călătoriile, comerțul. (...) S-au oprit la jumătatea drumului lor atât filosofii, care nu și-au verificat argumentele prin autoritatea filologilor, cât și filologii care, la rîndul lor, nu s-au preocupat să-și verifice autoritatea prin argumentele filosofilor (*Știința nouă*, § 138-139, trad. rom., p. 174).

Urmată în mod consecvent, calea preconizată l-a condus pe autor la intuirea și formularea unor idei noi privitoare la esența, originea și

28. Citez după o excelentă ediție românească: Giambattista Vico, *Principiile unei științe noi cu privire la natura comună a națiunilor, precedată de Autobiografie*, studiu introductiv, traducere și indici de Nina Façon, note de Fausto Nicolini și Nina Façon, Univers, București, 1972.

specificul limbajului uman. Privite cu reticență de lingviștii pozitiviști, ideile lui Vico sunt încă actuale prin sugestiile pe care le provoacă și prin reflecțiile la care ne obligă unghiul de vedere din care au fost formulate.

La fel ca și Leibniz și ca majoritatea contemporanilor săi, Vico a fost preocupat de insuficiențele limbajului uman, pe care a încercat să le explice. Spre deosebire de Leibniz, care vedea soluția în forjarea unei limbi artificiale cu o infrastructură logic-algebrică, Vico este de părere că această „limbă comună” există deja și constă în felul-de-a-fi-om, comun tuturor oamenilor, dar care se manifestă diferit la națiuni și în limbi diferite. Prin această distincție, gânditorul italian se arată conștient de caracterul istoric al limbilor umane, care ilustrează însă, fiecare în felul său particular, facultatea universală a limbajului:

Trebuie să existe în natura lucrurilor omenești, adică în lume, o limbă mentală comună tuturor națiunilor, care să înțeleagă în același fel substanța lucrurilor prezente în viața socială a oamenilor și să le exprime în mod tot altfel de variat pe cât sînt de variate aspectele pe care aceleași lucruri pot să le prezinte; după cum se întîmplă în cazul proverbelor, maxime ale înțelepciunii populare, aceleași în substanța lor, dar semnificate la diferitele națiuni din lume, antice și moderne, atîtea cîte sînt, în atîtea feluri diferite (*ibidem*, § 161, trad. rom., p. 178).

Tema centrală a doctrinei filosofului italian, temă care îi preocupa intens pe mulți dintre contemporanii săi, este tema originii limbajului uman în genere și a diversității limbilor existente. Făcînd apel, cu risipă de erudiție, la tradiție, Vico încearcă, în discursul său, o conciliere între cele două tipuri de ipoteze privitoare la originea limbajului care se confruntau în epocă: cea privitoare la caracterul revelat, de dar făcut de Dumnezeu omului, și cea potrivit căreia limbajul este o creație a omului, impusă de necesitatea comunicării interumane în cadru social. Deși afirmă în repetate rînduri că „la început limbile nu erau decît cuvinte monosilabice” (§ 231, trad. rom., p. 190) și vorbește despre caracterul onomatopeic și interjecțional al primelor limbi articulate de oameni (§ 447 și § 448), Vico distinge între limbile create de oameni și „limba sfîntă descoperită de Adam, căruia Dumnezeu i-a acordat divină *onomathesia*, adică punerea de nume lucrurilor, potrivit naturii fiecăruia dintre acestea” (§ 401, trad. rom., p. 242). Prin aceasta, ajungem la miezul doctrinei filosofico-lingvistice a lui Giambattista Vico. El postulează existența unei forme primare, originare a limbajului, în care a vorbi era sinonim cu a crea lucrurile, întrucît între cuvinte și lucruri exista un raport de deplină congruență. Această formă originară, o dată cu înaintarea în timp a societății umane, pare să fi fost supusă unui proces de degradare succesivă,

pînă către ipostazele istorice de existență a limbajului, sub forma limbilor actuale, imperfecte toate în diversitatea lor. Doctrina genuină a lui Vico presupune succesiunea în timp a trei mari perioade sau „vîrste” ale umanității, o „vîrstă” a zeilor, una a eroilor și, cea din urmă, a oamenilor. Fiecăreia dintre ele îi corespunde o ipostază specifică a limbajului. Limba zeilor avea un caracter „hieroglific”, în sensul că între lucruri și cuvinte coeziunea expresivă era deplină, cuvintele corespunzînd perfect „naturii lucrurilor”. Pierzînd o parte din perfecțiunea originală, limba eroilor se prezenta sub o formă „simbolică”, substitutivă, cuvintele fiind acum semne ale lucrurilor, pe care le evocau prin virtuți sugestive încă menținute parțial. În fine, în ultima etapă, denumită „epistolară”, limbajul ia forma unor simple limbi articulate, alcătuită de semne în cea mai mare parte arbitrară, servind la comunicarea elementară între oameni, în cadrul societății. Datorită conținutului lor complementar, reproducem în extenso două dintre pasajele din *Scienza nuova* în care este prezentată această doctrină:

Egiptenii povesteau că, de cînd există lumea și pînă la ei, s-au vorbit trei limbi, corespunzînd, în ce privește ordinea și numărul în care s-au urmat, celor trei vîrste care s-au succedat înaintea lor în lume: vîrsta zeilor, vîrsta eroilor și vîrsta oamenilor; și susțineau că cea dintîi limbă a fost hieroglifică sau sacră sau divină; a doua a fost simbolică, sau prin semne sau prin fapte eroice; a treia a fost epistolară, servind celor aflați departe unii de alții spre a-și comunica între ei ceea ce le trebuia în viața de fiecare zi (§ 422, trad. rom., p. 255-256).

Acum, ca să abordăm chestiunea foarte grea a formării tuturor acestor trei specii de limbi și de litere, trebuie să stabilim în prealabil următorul principiu: că, așa cum la aceeași dată au început să existe zeii, eroii și oamenii (căci tot oameni erau aceia care i-au închipuit cu închipuirea lor pe zei și care credeau că natura lor eroică este un amestec între natura zeilor și aceea a oamenilor), tot astfel au început să existe la aceeași dată cele trei limbi (înțelegînd, ca mai sus, că au apărut în același timp și literele lor), dar ele prezentau între ele importante deosebiri, și anume: limba zeilor a fost toată ca și mută și foarte puțin articulată; limba eroilor a fost un amestec de limbă articulată și de limbă mută, așadar un amestec de graiuri comune și de caractere eroice cu care eroii scriau și pe care Homer le numește *σῆματα*; limba oamenilor, aproape toată articulată și foarte puțin mută, deoarece nu există limbă comună, oricît de bogată, în care lucrurile să nu fie mai numeroase decît cuvintele. Limba eroică a trebuit să fie așadar la începutul ei cu totul neorganică, și acesta este principalul fapt care explică obscuritatea miturilor (§ 446, trad. rom., p. 264).

Deși, la o lectură mai atentă, constatăm că Vico vorbește mai degrabă de o existență simultană a celor trei tipuri sau ipostaze

de limbaj decît de o succesiune a lor în timp, viziunea „involuționistă” se va impune cu vigoare în posteritatea gînditorului italian, fiind acceptată și de creatorii „lingvisticii științifice” din secolul al XIX-lea. Într-un cadru organicist-positivist, învățați precum Fr. Bopp sau Jacob Grimm vor continua să vorbească despre un proces de „degradare” sau „ruinare” a limbilor în istorie (vezi *infra*, § 6.2.1.1).

Revenind la firul demonstrației lui Vico, vom constata că partea cea mai consistentă și mai „modernă” a doctrinei sale constă în așezarea într-o ecuație justă din punct de vedere genetic și funcțional a raportului dintre „limba poetică” și „limba non-poetică” sau „limba obișnuită”. În primele capitole din secțiunea a II-a a lucrării sale, Vico își propune să se ocupe de „logica poetică”, tratînd despre „figurile de stil” sau despre „tropii” din repertoriul retoricii clasice, pe care el îi reduce la patru tipuri: metafora, sinecdoca, metonimia și ironia. Trece peste definițiile tropilor, extrem de interesante și pline de sugestii pentru poetica modernă²⁹, pentru a ne apropia de înțelesurile mai profunde ale disocierilor vichiene. Este remarcată mai întîi o tendință a rațiunii umane de a reduce marja de acțiune a imaginației, privilegiind în cadrul comunicării interumane obișnuite „abstracțiunile”, prin care reprezentările originar-personificate ale lucrurilor ajung să fie luate „drept mici semne ale lor” (§ 402). Acest proces de abstractizare propriu aspectului scris al limbilor reprezintă o ipostază derivată și secundară a limbii poetice. Aceasta din urmă, limba poetică, nu reprezintă așadar, cum socoteau cei mai mulți dintre poeticieni, rezultatul unor „adaosuri”, a unor „ornamente” articulate pe „vorbirea în proză”, ci limbajul însuși, în ingenuitatea sa primară și cu virtuțile sale expresiv-creative maxime. Mai mult chiar, din punct de vedere genetic, limba poetică precedă „vorbirea obișnuită”:

Tropii (...), considerați pînă astăzi ca fiind născociri pline de talent ale scriitorilor, au fost de fapt moduri necesare de exprimare proprii tuturor națiunilor poetice și (...), la originea lor, ei au avut înțelesul lor întreg și natural; dar, pe măsură ce mintea omenească s-a dezvoltat, s-au inventat cuvintele care înseamnă forme abstracte sau genuri cuprinzînd speciile diferite sau componente care alcătuiesc întreguri, și astfel graiurile primelor națiuni au ajuns a fi formate din figuri de stil. În felul acesta încep să fie respinse cele

29. Putem reflecta, de exemplu, la consecințele teoretice multiple ale afirmației că „fiecare metaforă ajunge să fie o mică poveste, un mit restrîns” (§ 404, trad. rom., p. 245).

două crori comune ale gramaticienilor: că vorbirea în proză ar fi un limbaj propriu, iar vorbirea poezilor ar fi unul impropriu, și că întâi ar fi existat vorbirea în proză și pe urmă aceea în versuri (§ 409, trad. rom., p. 247-248)³⁰.

Gîndirea lui Giambattista Vico a fost minuțios analizată de Eugenio Coseriu, învățat care, vorbind despre „principiul creativ” ca element central al doctrinei vichiene, a dedus din această analiză și principalele consecințe pentru o definire corectă a funcției poetice a limbajului (v. *infra*, § 11.3). După COSERIU, *Geschichte...*, p. 92 și urm., principalele elemente ale doctrinei lui Vico ar fi, în rezumat, următoarele: 1. limbajul este o formă de cunoaștere; 2. limbajul nu poate fi considerat un instrument al gîndirii logice, căci el este o formă a gîndirii, și anume a gîndirii pre-logice; 3. din punct de vedere genetic, limbaj, poezie și mit reprezintă o unitate, unitate care precedă gîndirea logică, respectiv „vorbirea obișnuită”; 4. logica nu a apărut înainte de limbaj și de poezie, ci invers, limbajul și poezia au precedat logica; 5. mitul și poezia nu pot fi înlocuite de către știință, deoarece ele reprezintă o fază autonomă a umanității; 6. poezia se află la originea istoriei fiecărei națiuni și precedă „vorbirea în proză”; 7. valoarea de „adevăr” a cuvîntului rezultă din experiența umană și rezidă în semnificația însăși, văzută ca intuiție poetică; 8. etimologia are menirea de a descoperi nu „adevărul” lucrului desemnat, ci „adevărul” uman al cuvîntului, adică intuiția umană primitivă care își găsește expresia în cuvînt; 9. un „vocabular universal” este necesar omului, dar acest concept vichian nu are nimic comun cu ideea carteziană a unei „mathesis universalis”, ci se referă mai degrabă la ceea ce înțelegem astăzi prin „limbaj științific”; 10. semnele verbale nu sunt arbitrar instituite, ci sunt motivate, în măsura în care „poeticitatea” reprezintă stadiul primar sau originar al limbajului.

30. Antecedenta în timp a limbii poetice este mereu subliniată de Vico și înțeleasă ca o consecință a naturii umane; iată, de exemplu, un alt paragraf ilustrativ în acest sens: „Legile necesare ale naturii sunt cauza pentru care vorbirea poetică s-a născut înaintea vorbirii în proză; tot așa cum aceleași legi necesare ale naturii omenești au generat fabulele, poveștile sau miturile, adică universalii fantastice, înainte de a fi generat universalii raționale, adică filosofice, care s-au născut în cuprinsul vorbirilor în proză” (§ 460, trad. rom., p. 269).

5.14. Wilhelm von Humboldt: limba ca organ configurator al gândirii și ca activitate creatoare

În cei doar 68 de ani de viață (1767-1835), Wilhelm von Humboldt a reușit să creeze o operă cu consecințe incalculabile nu doar în istoria culturală a țării sale, ci și în cea europeană. Poet, filolog clasic și traducător, lingvist și filosof, om de stat și diplomat, întemeietor al Universității din Berlin și, prin aceasta, creator al modelului modern de universitate întemeiat pe principiul „cercetare și învățare” (*Forschung und Lehre*), figură simbolică greu de încadrat într-un curent ideologic sau o mișcare de idei (sunt în personalitatea lui fațete iluminate, dar și unele romantice, iar cultul pentru Antichitatea greco-latină îl definesc drept un clasic), marele gânditor este revendicat în posteritate de specialiștii în teoria politică, de antropologi și de esteticieni, de pedagogi și de istorici, dar mai ales de către specialiștii în lingvistică și în filosofia limbajului. În ciuda caracterului relativ nesistematic și pe alocuri obsur al scrierilor sale, ca și al stilului adesea greoi și lipsit de strălucire, factori care îngreunează o receptare facilă a ideilor sale, cei mai mulți dintre specialiști văd în Humboldt pe marele deschizător de drum în domeniul științelor limbajului, cu toate că, subliniem încă o dată, multiplele dimensiuni ale personalității sale creatoare sunt greu de distins și de separat una de alta.

Cît privește sursele de inspirație ale gândirii sale, exegeții numesc, pe lângă gândirea greacă antică (Platon și Aristotel, cu precădere), filosofia lui G.W. Leibniz, I. Kant și J.G. Fichte, dar și ideile novatoare ale unora dintre contemporanii săi, gânditori precum Johann Georg Hamann (1730-1788), Johann Gottfried Herder (1744-1803), Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), Friedrich von Schlegel (1772-1829), sau lingviști precum James Harris (1709-1780) și Johann Christoph Adelung (1732-1808), ca să nu-i amintim decât pe cei mai proeminenți. După cum stă mărturie abundenta sa corespondență, Humboldt s-a situat în centrul unei vaste rețele de relații personale, în care s-au angrenat mari spirite ale epocii sale (între alții, Goethe și Schiller), ca și specialiști în diferite domenii din întreaga Europă a vremii, fapt care i-a permis nu doar acumulări de cunoștințe dintre cele mai diverse, dar și precizarea propriilor idei. Interesat în mod constant de problematica limbajului, așezată întotdeauna într-un context filosofic și antropologic mai amplu,

Humboldt s-a preocupat cu asiduitate de colecționarea de material lingvistic din cele mai diverse limbi, unele dintre ele exotice și necunoscute, din ținuturi neexplorate sau insuficient explorate din Asia, cele două Americi și Oceania.

Moștenirea lui Humboldt ca filosof al limbajului și lingvist constă din numeroase studii și articole, cele mai multe dintre ele concepute pentru a fi expuse în public, la Academia Regală din Berlin. De menționat că majoritatea titlurilor reprezintă contribuții de dimensiuni relativ reduse, dar, împreună, toate alcătuiesc un ansamblu relativ coerent și de o mare bogăție de idei. Textul cel mai important pentru ilustrarea gândirii humboldtiene în problemele limbajului se intitulează *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (Despre diversitatea structurală a limbilor și influența acesteia asupra dezvoltării speciei umane)³¹. De dimensiuni considerabile, lucrarea a fost publicată postum de către Alexander von Humboldt, de trei ori în același an (1836): mai întâi, așa cum fusese concepută de autorul ei, ca introducere la un tratat în trei volume despre limba kawi (*Über die Kawi-Sprache auf der Insel Jawa*, 3 vol., Berlin, 1836-1839), apoi, ca studiu științific, în volumele II-IV, pentru anul 1832, ale publicației oficiale a Academiei din Berlin („Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin”) și, a treia oară, ca separatum, cu titlul de mai sus. În afară de acest text capital, din ampla listă de titluri dresată de exegeți vom menționa, în ordinea cronologică a redactării, alte câteva din cele mai cunoscute texte redactate de Humboldt cu referire directă la problemele limbajului: *Über Denken und Sprechen* (1795-1796), *Einleitung in das gesamte Sprachstudium* (1810-1811), *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen des Sprachentwicklung* (1820), *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* (1821), *Über den Einfluss des verschiedenen Charakters der Sprachen auf Literatur und Geistesbildung* (1821), *Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung* (1822), *Über den Nationalcharacter der Sprachen* (1822), *Über das Verbum in den Amerikanischen Sprachen* (1823), *Über die Buchstabenschrift und ihren*

31. Voi cita în continuare pagina ediției publicate separat în 1836, așa-numita „variantă C”, după excelenta ediție recentă a Donatellei Di Cesare (HUMBOLDT, *Über die Verschiedenheit...*). Pentru celelalte lucrări ale lui Humboldt, menționate mai jos, am folosit ediția HUMBOLDT, *Über die Sprache...* Traducerea textelor citate îmi aparține.

Zusammenhang mit dem Sprachbau (1824), *Grundzüge des allgemeinen Sprachtypus* (1824-1826), *Über den grammatischen Bau der Chinesischen Sprache* (1826), *Über den Dualis* (1827), *Von dem grammatischen Baue der Sprachen* (1827-1829), *Lettre à M. Abel-Rémusat sur la nature des formes grammaticales en général, et sur le génie de la langue chinoise en particulier* (Paris, 1827), *Über die Verwandschaft der Ortsadverbien mit dem Pronomen in einigen Sprachen* (1829), *Character der Sprachen* (1829), *Poesie und Prosa* (1835). În cele ce urmează, vom face o expunere succintă a câtorva dintre ideile de mare relevanță teoretico-filosofică formulate de Humboldt.

Să menționăm mai întâi faptul că Humboldt a încetat să mai trateze originea limbajului ca pe o problemă în sine, mulțumindu-se să constate că esența faptului-de-a-fi-om include în mod necesar limbajul:

Omul este om doar prin limbaj, însă pentru a inventa limbajul, el trebuia să fie deja om. Deoarece ne închipuim că, în mod treptat și succesiv, dar în același timp alternativ, s-a întâmplat ca omul să devină mai om pe măsură ce și-a asumat o parte mai mare din limbajul inventat de el și astfel, prin această creștere, a putut să inventeze în continuare mai mult limbaj, nu mai putem să ne dăm seama corect de inseparabilitatea conștiinței umane și a limbajului uman, și nici de natura procesului de înțelegere necesar pentru priceperea unui singur cuvânt, proces care este însă suficient ulterior pentru a putea concepe limbajul în ansamblul său. De aceea, nu ne este permis să gândim limbajul ca pe ceva dat dinainte, căci altfel ar fi la fel de greu de înțeles cum ar putea omul să priceapă și să se servască de ceva dat dinainte. Limbajul izvorăște în chip necesar din omul însuși, cu siguranță încetul cu încetul, dar în așa fel încît organismul limbajului nu zace în întunericul sufletului ca o masă inertă, ci, asemenea unei legi, face posibile funcțiile forței mentale umane și, prin aceasta, cel dintîi cuvînt presupune și dă glas limbajului în ansamblul său³².

Afirmînd mereu că „omul este om doar prin limbaj”, gînditorul german subliniază că, în încercarea de a explica originea limbajului, nu

32. *Über das vergleichende Sprachstudium...* (1820), în HUMBOLDT, *Über die Sprache*, p. 20. Mulți interpreți au recunoscut aici o aporie insolubilă cu mijloacele lingvisticii. De menționat în treacăt că acest pasaj este citat de WHITNEY, *The Life and Growth of Language*, p. 306, ca un exemplu de afirmație sibilinică pe care ar fi ridicol să o luăm drept bază a cercetării lingvistice. Versiunea pe care învățatul american o dă primei secvențe a citatului este următoarea: „Man could not become man except by language; but in order to possess language, he needed already to be man”. De cîțiva ani, lucrez la traducerea în limba română a textului humboldtian fundamental *Über die Verschiedenheit...* Fragmentele citate aici fac parte din această versiune.

putem de fapt ieși din istorie pentru a reconstitui o fază din existența umanității care să fi precedat istoria însăși! Delimitându-se astfel atât de contemporani ai săi precum J. G. Herder (1744-1803) sau J. Grimm (1785-1863), dar și de înaintași precum G.W. Leibniz, Humboldt modifică radical datele discuției. Renunțând să mai caute un moment în istorie în care limbajul ar fi apărut sau ar fi fost inventat, Humboldt socotește că, în principiu, sunt valabile ambele ipoteze de bază referitoare la limbaj, atât cea a monogenezei, cât și cea a poligenezei, dar că nu există nici un criteriu care să ne ajute să distingem între ele. Problema originii limbajului nu poate fi separată, așadar, de problema naturii sau a esenței sale. Întrucât nu se poate concepe o altă formă de comunicare, anterioară limbajului și care să fi condus la crearea limbajului, problema referitoare la modul în care omul și-a însușit limbajul este de fapt o falsă problemă. În loc să imaginăm un loc și un moment în istorie (sau în afara istoriei!) în care și când să fi apărut limbajul, Humboldt propune să ne concentrăm asupra întrebării ce este limbajul și cum se manifestă el în formele specifice care ne stau la dispoziție sub formă de limbi istorice. Aici se află punctul nodal al concepției humboldtiene: mutarea accentului dinspre funcția reflexiv-designativă către cea creatoare a limbajului.

Definită într-o perspectivă genetică, limba nu mai este un obiect pe care îl descoperi sau pe care, eventual, îl inventezi, ci o „energie” la care participi ca individ, în cadrul unei colectivități. De asemenea, în raportul său cu gândirea, limba nu mai este privită, cum fusese privită de majoritatea înaintașilor, ca un mediu în care se reflectă gândirea, ci ca însuși factorul formator al gândirii. Într-o perspectivă organic-integratoare, limba și activitatea intelectului constituie pentru Humboldt fațete inseparabile ale aceluiași ansamblu originar, care definește însăși esența omului:

Limba este organul formator al gândului. Activitatea intelectuală, integral spirituală, integral interioară, dispărînd oarecum fără să lase urme, se exteriorizează în vorbire prin intermediul sunetului și devine perceptibilă pentru simțuri. Această activitate și limba constituie o unitate și sunt inseparabile una de alta. Privită în sine, activitatea intelectuală este legată însă de necesitatea de a contracta o relație cu sunetele verbale, căci altfel nici gândirea nu ar putea să obțină claritate, nici reprezentarea nu ar putea deveni concept. Legătura indestructibilă care unește gândirea, organele vocale și auzul cu limbajul rezidă irevocabil în alcătuirea originară, cu neputință de explicat altfel, a naturii umane (*Über die Verschiedenheit...*, p. 50).

Mutarea accentului de pe latura mecanică și statică a limbii către cea dinamică și creatoare reprezintă așadar, după părerea majorității exegeților, contribuția poate cea mai importantă a lui Humboldt la dinamica istorică a teoriei limbajului, o veritabilă schimbare revoluționară a perspectivei de cercetare și, implicit, a conceptului filosofic de limbaj. Celebra propoziție „Limba însăși nu este un act (*ergon*), ci o activitate (*energeia*)” va constitui nu doar fundamentul teoretic al interesului pentru dinamica vie și concretă a limbilor, ci și principiul unui nou tip de dezbateră în care este pus sub semnul întrebării modelul tradițional al limbii ca mecanism mai mult sau mai puțin static, funcționând după reguli prestabilite de natură logică. Primordial în existența ca atare a limbajului este faptul de a vorbi ca atare (*das Sprechen*) sau discursul propriu-zis (*die Rede*) și nu ansamblul de cuvinte și reguli pe care îl numim limbă (*Sprache*). Limba nu mai este văzută așadar ca un instrument inert, fabricat anterior și aflat la îndemîna subiecților vorbitori, ci este o activitate continuă³³ sau o forță activă care, ca organ al „ființei interioare” (*das innere Sein*) a omului, reprezintă în mod necesar și inevitabil mediul însuși în care omul ca individ, dar și comunitatea în ansamblul ei, își configurează o proprie concepție despre lume (*Weltansicht*). Prezentîndu-se ca un continuum fluid, ca activitate specifică implicînd ființa umană în ansamblul ei, limba poate fi segmentată în cuvinte și reguli, dar toate aceste operații de segmentare țin de specificul analizei științifice și nu fac parte din esența limbii. Iată acest pasaj în extensiunea sa:

Considerată în esența sa reală, limba este ceva în mod continuu și în fiecare clipă trecător. Chiar și conservarea ei prin scriere este întotdeauna doar o păstrare incompletă și mumificată, care necesită mereu, la rîndul ei, ca rostirea vie să fie făcută sensibilă. Limba însăși nu este un act (*ergon*), ci o activitate (*energeia*). De aceea, adevărata sa definiție nu poate fi decît una genetică. Ea este, cu alte cuvinte, efortul veșnic reluat al spiritului de a face sunetul articulat capabil să exprime ideea. Într-o accepție strictă și nemijlocită, aceasta este definiția actului individual de vorbire; într-o accepție adevărată și esențială, putem însă considera limba drept doar, ca să spunem așa, totalitatea actelor de vorbire. Căci, în haosul dispersat de cuvinte și reguli pe care obișnuim să îl numim limbă, ceea ce există este doar elementul particular produs prin actul de vorbire, iar acesta nu este niciodată complet, necesitînd și

33. Humboldt împrumută cuplul de termeni aristotelici *ἐνέργεια* și *ἔργον* pentru a sugera mai nuanțat conținutul acestor două concepte-cheie, pe care le desemnează de regulă prin *Tätigkeit* și *Werk*.

el o nouă prelucrare pentru a recunoaște natura actului viu al vorbirii și pentru a da o imagine adevărată a limbii vii. Tocmai ceea ce este mai elevat și mai rafinat nu se lasă recunoscut în aceste elemente separate și poate fi perceput sau intuit doar în înlănțuirea discursului, fapt care dovedește o dată în plus că limba propriu-zisă rezidă în actul producerii sale efective. În toate cercetările care încearcă să pătrundă esența vie a limbii, discursul ca atare este singurul care trebuie gândit întotdeauna ca fiind ceva adevărat și primar. Fărâmițarea în cuvinte și reguli este doar o cîrpăceală lipsită de viață a analizei științifice (*Über die Verschiedenheit...*, p. 41).

Caracterul „energetic” al limbajului uman exprimă faptul că fiecare limbă este creată și recreată permanent atît de către fiecare individ în parte, cît și de către ansamblul comunității căreia acesta îi aparține. Vorbitor și conlocutor (emițător și destinatar, am spune astăzi) participă simultan și plenar la această activitate creatoare, deoarece, subliniază Humboldt în repetate rînduri, a vorbi și a înțelege sunt efecte ale aceleiași facultăți creatoare a limbajului. Cu totul noi în contextul evoluției ideilor despre limbaj este așadar și interpretarea pe care o dă Humboldt raportului limbă – individ – colectivitate și, în legătură cu aceasta, ipoteza sa referitoare la originea limbajului uman. O limbă este în mod permanent creată și re-creată de către individul vorbitor, dar, deopotrivă, și de către ansamblul comunității căreia individul respectiv îi aparține. Dezvoltîndu-se într-un context istoric, actul individual de vorbire nu creează el singur o limbă, ci doar noi forme lingvistice, pornind de la cele preexistente. În acest context, diversitatea limbilor se explică deci prin libertatea creatoare pe care individul și-o exersează în activitatea vorbirii. Diferitele limbi nu pot fi, așadar, înțelese altfel decît ca expresie a individualității fiecărui popor, orice limbă identificîndu-se cu însăși manifestarea fenomenală a spiritului comunității respective:

Limba nu este însă un produs liber al omului ca individ, ci aparține întotdeauna întregii națiuni. Chiar și în sinul națiunii, generațiile ulterioare preiau una și aceeași limbă de la cele care le-au precedat. Prin faptul că în ea se amestecă, se limpezește și se prefacă modalitatea de reprezentare a tuturor diferențelor de vîrstă, sex, stare, caracter și spirit existente în cadrul unui grup etnic, iar apoi, prin transferul de cuvinte și limbi, în cadrul diferitelor națiuni și, în fine, prin intensificarea relațiilor inter-comunitare, în cadrul întregii umanități, limba devine marele punct de trecere de la subiectivitate către obiectivitate, de la individualitatea limitată către existența umană plenară, care cuprinde în sine ansamblul. Inventarea unor semne verbale care nu au mai fost auzite anterior poate fi gândită doar în cadrul originii limbilor, moment situat

déasupra tuturor experiențelor umane. Acolo unde omul a moștenit oarecare sunete dotate cu sens, el își construiește limba cu ajutorul acestora și, prin analogie cu aceasta din urmă, își desăvârșește un grai propriu. Acest proces se bazează pe nevoia de a se face înțeles, pe relația obișnuită dintre toate părțile și elementele fiecărei limbi și a tuturor limbilor între ele, precum și în caracterul uniform al facultății limbajului (*Über das vergleichende...*, p. 26).

O altă contribuție semnificativă a lui Humboldt la o înțelegere modernă, integratoare, a limbajului uman constă în mutarea accentului dinspre explicațiile cauzaliste către o interpretare nu doar organicistă, ci și finalistă. Distingînd în mod net și constant între conceptele de „facultate a limbajului” (*Sprachvermögen*) și „limbă” (*Sprache*), Humboldt înscrie evoluția „organismului lingvistic” într-un cadru istoric, care asigură fundalul realizării de sine a umanului:

Organismul limbii izvorăște din capacitatea și din nevoia generală a omului de a vorbi și provine de la întreaga națiune; cultivarea fiecărei limbi depinde de predispoziții și de predeterminări speciale și se sprijină în mare parte pe indivizi care se ridică treptat din sinul națiunii. Organismul lingvistic aparține fiziologiei omului intelectual, perfecționarea sa ține de succesiunea dezvoltărilor istorice. Descompunerea acestui organism în părțile lui componente conduce către evaluarea și verificarea domeniului limbii și al facultății umane a limbajului; cercetarea cultivării de ordin superior conduce la recunoașterea îndeplinirii de către oameni a tuturor scopurilor pe care și le-au propus prin limbă (*Über das vergleichende...*, p. 17).

În problema raportului între subiectiv și obiectiv în limbaj, Humboldt privește limba ca un spațiu de convergență în cadrul căruia individul, ca *unicum*, își regăsește esența originară printr-o confruntare permanentă cu ceea ce, în mod obiectiv, i se oferă ca experiență a generațiilor trecute stocată în structurile limbii:

În privința a ce izvorăște din ceea ce formează cu mine o unitate, conceptele de subiect și de obiect, de dependență și de independență se convertesc unul într-altul. Limba îmi aparține prin însuși modul în care o rostesc și o produc; și fiindcă fundamentul acestui fapt rezidă în simultaneitatea vorbirii prezente și trecute a tuturor generațiilor umane, în măsura în care între acestea a putut exista o comunicare lingvistică neîntreruptă, tot așa și limba este, în sensul acesta, o limitare a vorbirii. Doar ceea ce în limbă mă limitează și mă determină provine din natura umană, strîns legată de intimitatea ființei mele, iar ceea ce în limbă îmi este străin este astfel doar pentru natura mea individuală și trecătoare, nu și pentru natura mea cu adevărat originară (*Über die Verschiedenheit...*, p. 63).

Limbajul este pentru Humboldt un dat necesar și indispensabil al însăși existenței umane, doar el fiind capabil să funcționeze ca spațiu de rezonanță și condiție necesară a situării individului uman în raport cu lumea și cu celălalt. Doar prin limbaj este posibilă obiectivizarea individului prin confruntare dialogală cu semenul său și cu ansamblul semenilor săi. Departe de a fi distrusă, subiectivitatea individului vorbitor iese întărită prin participarea la dinamica activității „langajiere”. Prin asemenea disocieri, Humboldt accentuează prioritatea funcțiunii ontic-dialogale a limbajului față de cea reprezentativ-comunicativă. Dialectica internă a jocului între subiectiv și obiectiv definește șansa individului de a participa activ la un eu *supra*-individual, al comunității naționale căreia el îi aparține și, pînă la urmă, al umanității în ansamblul ei:

Activitatea subiectivă este aceea care construiește în gîndire un obiect. Căci nici un fel de reprezentare nu poate fi considerată o simplă contemplare pasivă a unui obiect deja dat. Activitatea simțurilor trebuie să se îmbine în mod sintetic cu acțiunea internă a spiritului, și din această îmbinare se desprinde reprezentarea, care devine obiect față de forța subiectivității, întorcîndu-se spre aceasta, pentru a fi concepută ca atare, într-un chip nou. Pentru un asemenea scop, limba este însă indispensabilă. Căci, în măsura în care efortul spiritual își croiește cale cu ajutorul buzelor, produsul acestuia se întoarce către urechea vorbitorului. Reprezentarea este preschimbată în obiectivitate efectivă, fără ca prin aceasta să fie privată de subiectivitate. Doar limbajul este capabil de așa ceva; și fără această transpunere într-o obiectivitate care se întoarce către subiect, transpunere care există permanent, chiar dacă, uneori, tacită, și în care se implică limbajul, formarea conceptului este imposibilă, cum imposibilă este și orice gîndire efectivă. Așadar, dacă facem abstracție de comunicarea între un om și celălalt, vorbirea este o condiție necesară a gîndirii fiecărui individ în cercul închis al izolării sale. În fenomenalitatea sa, limba se dezvoltă totuși doar în cadru social, iar omul se înțelege pe sine numai în măsura în care a verificat, prin încercări, inteligibilitatea cuvintelor sale de către ceilalți. Obiectivitatea sporește cînd cuvîntul creat de către subiect este rostit din nou de gura altcuiva. Prin aceasta nu i se răpește nimic subiectivității, căci omul se simte întotdeauna unul și același cu alt om; dimpotrivă, subiectivitatea este întărită, dat fiind că, preschimbată în limbă, reprezentarea nu mai aparține exclusiv unui unic subiect. Transferîndu-se în alții, subiectivitatea se unește cu ceea ce este comun întregii specii umane, și din care fiecare individ deține o specificare purtînd în sine aspirația de a-și găsi o întregire în celelalte (*Über die Verschiedenheit...*, p. 52-53).

O componentă centrală a concepției humboldtiene o reprezintă *p r i - m a t u l* acordat *f o r m e i* în înțelegerea limbajului. Noțiunea

de „formă internă a limbii” (*innere Sprachform*) este menționată de exegeți ca una din contribuțiile capitale ale lui Humboldt la istoria ideilor lingvistice și, implicit, la conturarea conceptului modern de limbaj. Dată fiind recunoscuta absență de sistematicitate a discursului humboldtian, exegeților le-a fost greu să se pună de acord asupra tuturor înțelesurilor acestui atât de des invocat concept. Deși termenul *formă* (*Form*) este des întrebuințat în *Über die Verschiedenheit...*, sintagma ca atare, *innere Sprachform*, apare extrem de rar. În înțelegerea acestui concept vom acorda credit rezultatelor la care a ajuns unul dintre cunoscătorii cei mai autorizați ai operei humboldtiene, Eugenio Coseriu³⁴, care arată că termenul *Form* este întrebuințat de Humboldt cu trei înțelesuri distincte: 1) cu referire la limbaj în general, desemnând o modalitate tipică de comprehensiune a realității, 2) cu referire la o limbă istorică dată, desemnând raportul particular al acestei limbi cu lumea extralingvistică și 3) cu referire la principiul formativ unic și irepetabil, specific fiecărei limbi în parte. Această din urmă valoare conceptual-terminologică a fost cel mai des citată și interpretată de comentatori. Este vorba de faptul că fiecare limbă deține un principiu ordonator intern, care îi este specific doar ei, determinându-i identitatea formală și unicitatea. Materialul brut al expresiei sonore este configurat și organizat formal deopotrivă la nivel semantic și gramatical. Principiu configurator al fiecărei limbi în parte, forma primează asupra materiei întrucât numai astfel se poate explica funcția organizatoare a limbii în raport cu fluiditatea lumii fenomenale:

Esența limbii constă în faptul de a turna materia lumii fenomenale în forma ideilor; efortul ei este în întregime formal și, întrucât cuvintele țin locul obiectelor, și lor, ca materie, trebuie să li se opună o formă căreia să i se supună (*Über das Studium...*, p. 21-22).

Există în principalul text teoretic al lui Humboldt un pasaj interesant, unde conceptul de formă este integrat într-un complex ideatic în care se propune concilierea a ceea ce, din punct de vedere formal, este particular în fiecare limbă, cu câteva constante universale ale limbajului ca atare. Între aceste constante, Humboldt face referire la raporturile de desemnare între cuvinte și concepte (*Bezeichnung der Begriffe*), la caracterul universal al expresiei fonice, concretizat în identitatea la toți oamenii a „aparaturii fonator” (*Gleichheit der Lautorgane*) și la simbolismul fonetic (*Beziehungen... zwischen einzelnen konsonant- und Vokallauten und*

34. COSERIU, *Sprache-Strukturen und Funktionen*, p. 177-186.

gewissen sinnlichen Eindrücken), adică evocarea unor atribute ale obiectelor desemnate prin calitățile intrinseci ale unor sunete. Prin aceste disocieri, Humboldt pare să sugereze că unitatea de ansamblu a limbajului uman transcende diferențele dintre limbi sau, cu alte cuvinte, un principiu formativ universal se supra-ordonează configurațiilor particulare ale limbilor concrete:

Formele mai multor limbi se pot reuni într-o formă încă și mai generală, și aceasta se întâmplă cu formele tuturor limbilor, în măsura în care în toate se pornește doar de la ceea ce este cel mai general, și anume de la raporturile și de la relațiile necesare pentru desemnarea conceptelor și pentru alcătuirea discursului, de la identitatea organelor fonatoare care, prin amploarea și natura lor, nu permit decît un anumit număr de sunete articulate, și, în fine, de la relațiile existente între fiecare sunet consonantic sau vocalic și anumite impresii sensibile, din care izvorăște apoi identitatea de desemnare, în limbi neînrudite genetic. Căci atît de admirabilă este în limbă individualizarea în interiorul concordanței universale, încît se poate spune cu egală îndreptățire și că întreaga specie umană deține o singură limbă, dar și că fiecare om deține una proprie (*Über die Verschiedenheit...*, p. 47).

Renunțînd la proiecția himerică a unei limbi inițiale (perfecte), Humboldt privește ca pe un dat necesar diversitatea limbilor și a popoarelor (*Sprachverschiedenheit und Völkervertheilung*), pusă în relație directă cu producerea forței spirituale a omului (*die Erzeugung menschlicher Geisteskraft*), care este privită ca „țelul cel mai înalt al oricărei mișcări spirituale”. Inițial același pentru toți oamenii, limbajul s-a diversificat în limbi diferite datorită configurării diverse a forței spirituale specifice fiecărei națiuni. Limbile reprezintă exteriorizarea și mijlocul de formare a „specificității spirituale a națiunilor” (*Geisteseigenthümlichkeit der Nationen*). Doar luarea în considerare a diversității spirituale poate așadar explica diversitatea de structură a limbilor, reclamînd deopotrivă procedarea comparativă ca metoda cea mai potrivită a studiului și cercetării limbilor:

Însă înțelegerea esenței proprii a unei națiuni și a coerenței interne a unei limbi particulare, ca și, mai ales, a relației acesteia din urmă cu cerințele limbajului în general, depinde și ea, în întregime, de luarea în calcul a ansamblului specificității spirituale. Căci doar prin intermediul acestei specificități spirituale, așa cum a lăsat-o natura și cum împrejurările au dezvoltat-o, se configurează caracterul unitar al națiunii, singurul pe care aceasta se întemeiază în privința faptelor, realizărilor și ideilor pe care le produce, și prin care se mențin forța și demnitatea ei, transmise ereditar din individ în individ. Limbajul este, pe de altă parte, organul ființei interioare,

este chiar acea ființă care ajunge treptat la recunoașterea de sine internă și la exteriorizare. Prin aceasta, limba își înfige fibrele cele mai fine ale rădăcinilor sale în forța spirituală națională; și cu cât aceasta din urmă acționează mai corespunzător asupra limbajului, cu atât dezvoltarea acestuia este mai regulată și mai bogată. Întrucît limba este, în coerența țesăturii sale, doar efectul simțului lingvistic al națiunii, atunci tocmai întrebările care se referă la formarea limbilor în viața lor cea mai intimă și deopotrivă la cauzele celor mai importante deosebiri dintre ele nu pot primi un răspuns întemeiat dacă nu accedem la acest punct de vedere (*ibidem*, p. 2).

Decurgînd din tezele centrale ale doctrinei sale, poziția lui Humboldt față de posibilitatea inventării unei limbi universale este una de respingere totală. Calificînd drept o „prezumție nebunească” (*ein thörichtes Wahn*) iluzia de a crede că ne putem situa în afara limbilor naturale imaginînd o limbă perfect logică și rațională, Humboldt subliniază încă o dată că gîndirea nu există în afara unei limbi date, fiind determinată de însăși forma internă a respectivei limbi. Se afirmă explicit că doar o parte relativ neînsemnată din semnele limbajului sunt construite pure ale rațiunii și pot fi puse deci în relație univocă cu semne non-verbale, universal valabile. Alcătuirii artificiale ale rațiunii ele însele, asemenea „limbi artificiale” nu reprezintă altceva decît simple „metode de traducere prescurtate” (*abgekürzte Übersetzungsmethoden*), eficiente doar atunci cînd sunt aplicate la enunțurile de tip logic dintr-o limbă naturală:

Gîndirea nu este însă deloc dependentă de limbă, ci, pînă la un anumit punct, este determinată de fiecare limbă în parte. Unii au dorit chiar să înlocuiască cuvintele din diferite limbi cu semne general valabile, asemenea celor pe care le găsim în matematică, prin linii, cifre și notație algebrică. Numai că, prin aceasta, dăm de capăt doar unei mici părți din masa a ceea ce poate fi gîndit, căci, potrivit naturii lor, astfel de semne se potrivesc doar acelor concepte care pot fi produse printr-o simplă construcție sau care sunt configurate, de regulă, exclusiv de către rațiune. Cînd însă în concepte trebuie configurată substanța percepției și a senzației interioare, aceasta depinde de capacitatea de reprezentare individuală a omului, de care limba sa este inseparabilă. Toate încercările de a institui, în mijlocul diferitelor limbi particulare, semne generale pentru văz sau pentru auz nu sunt decît metode de traducere prescurtate, și ar fi o prezumție nebunească să ne închipuim că prin aceasta am putea să ne situăm, nu spun în afara oricărei limbi, însă fie și doar în afara cercului precis și limitat al propriei limbi (*Über das vergleichende...*, p. 24-25).

Nu lipsită de interes este plasarea devenirii gîndirii humboldtiene în contextul general al ideilor dominante în epoca sa, cu alte cuvinte,

încercarea de a schița programul său de studiu. Constatăm mai întâi că, pe de o parte, ideile sale se precizează în prelungirea, dar și în opoziție față de vechea tradiție logicistă, reprezentată cu strălucire în epocă de un Étienne Bonnot de Condillac (1715-1780) și, pe de altă parte, ele se afirmă în întâmpinarea ideilor noi, de esență romantică, privitoare la unicitatea și caracterul irepetabil al fiecărei limbi în parte. În consecință, Humboldt va încerca în mod constant să concilieze ideea universalității limbajului uman ca facultate general-umană cu evidența schimbărilor lingvistice și a diversității limbilor istorice. Învățătură germană constată că, dincolo de diversitatea lor constitutivă, toate limbile au ceva în comun, iar aceste elemente comune rezultă din identitatea naturii umane, pe de o parte, și din identitatea aparatului fonator al oamenilor, pe de altă parte. Pentru a aborda limbajul uman la un nivel de maximă generalitate, este nevoie de studiul sistematic și aprofundat al cât mai multor limbi istorice, sau cel puțin al celor mai importante. De aceea, Humboldt a schițat un program de studiu comparativ al limbilor, pe care a încercat să îl pună în practică mai întâi el însuși. Acest studiu comparativ ar fi trebuit să se concretizeze în 1) monografii asupra tuturor limbilor cunoscute și 2) monografii tematice asupra unui aspect particular (de exemplu, aspectul sau modalitatea verbelor) în toate limbile cunoscute. Abia ulterior, prin însumarea critică a rezultatelor, se va fi putut ajunge la construirea unei perspective generale și universale asupra limbajului uman.

Viziunea organicistă asupra limbajului l-a condus pe Humboldt la formularea unei cerințe noi, menită să corijeze deficiențele epistemologice ale gramaticilor clasice. Este vorba de studiul fiecărei limbi în specificitatea și unicitatea ei, și nu de aplicarea mecanică a criteriilor și regulilor descriptive ale gramaticii latine. În acest sens, în *Über das Entstehen...*, p. 55-56, citim următoarele:

Dat fiind că, de regulă, abordăm studiul unei limbi necunoscute din punctul de vedere al unei limbi cunoscute, fie că aceasta este limba noastră maternă sau latina, avem tendința de a vedea relațiile gramaticale ale acestei limbi exprimate în cea nouă (...). Pentru a evita această eroare, trebuie să studiem fiecare limbă în specificitatea sa, în așa fel încât să putem recunoaște, prin intermediul corectei segmentări a elementelor sale, care sunt formele particulare de care ea se servește, conform propriei structuri, pentru a indica relațiile gramaticale.

Novatoare în atât de numeroase și de importante privințe, concepția lui Humboldt a avut un ecou persistent mai ales printre lingviștii din

vremea sa. De reținut că, în parte și datorită împrejurării că, în calitate de întemeietor și mentor al Universității din Berlin, W. von Humboldt a impus studiul sistematic și comparativ al limbilor ca materie universitară, abordarea istorică și comparativă a limbilor a cunoscut, mai ales în Germania secolului al XIX-lea, o înflorire excepțională, conducând chiar la convingerea, împărtășită de mulți cercetători, că abia prin metoda comparativ-istorică s-a reușit autonomizarea lingvisticii ca știință. Dincolo de impactul epistemologic general al gândirii lui Humboldt asupra științelor spiritului în general, în Germania secolului XX s-a conturat un curent neo-humboldtian, reprezentat de învățați precum Jost Trier, Leo Weisgerber sau Walter Porzig. Atît ca punct de plecare, cît și în precizarea unor chestiuni de detaliu ale propriei concepții despre o lingvistică integrală, Eugenio Coseriu (1921-2002) și-a asumat o nouă lectură a textelor lui Humboldt, relevîndu-le actualitatea.

Pentru claritatea și expresivitatea sa, citez în încheiere un pasaj din PORZIG, *Das Wunder...*, p. 366, în care sunt prezentate rezumativ acele teze humboldtiane care s-au bucurat de o posteritate mai generoasă:

În ansamblul lor, cuvintele unei limbi determină, prin segmentarea și prin relațiile lor reciproce, posibilitățile de stabilire a unei imagini asupra lumii, așadar ceea ce poate fi conceput în sînul realității și cum poate fi acest ceva conceput. Numim acest fapt *imaginea asupra lumii (Weltbild)* proprie limbii respective. Trebuie să adăugăm imediat că imaginea asupra lumii nu este rigidă. Lexicul limbii se schimbă, după cum știm, de la o zi la alta. De fapt, domeniul cuvintelor implicate și funcția care determină regulile de îmbinare se transformă o dată cu fiecare act de vorbire (*Sprechhandlung*), cu fiecare nouă formulare. Schimbările pe care imaginea asupra lumii le cunoaște în cadrul acestui proces se mișcă însă într-un cadru care este trasat prin structura de ansamblu a limbii (*der Gesamtbau der Sprache*). Astfel, fiecare din numeroasele limbi ale umanității își construiește o imagine diferită, însă fiecare în parte concepe deopotrivă și în mod nemijlocit realitatea. Caracterul diferit al fiecărei limbi nu este însă o opțiune întîmplătoare, ci este determinat de forțele spirituale active (*die wirkende geistige Kräfte*) care trăiesc în orice comunitate lingvistică. Prin limbile lor, popoarele conturează nu doar o imagine a lumii, ci și o imagine a propriei existențe spirituale (*das geistige Dasein*) – ele devin popoare prin chiar acest fapt. Însă numai totalitatea limbilor umanității, în viața lor de-a lungul istoriei, deschid accesul către întreaga abundență a realității și către bogăția spiritului obiectiv.

Recunoscute în mod explicit sau nu, influențe clare ale gândirii humboldtiane se pot recunoaște la mulți alți gânditori proeminenți. Între

aceștia mai pot fi citați învățații americani Edward Sapir (1884-1939) și B. L. Whorf (1897-1941), cărora li se atribuie în mod frecvent impunerea principiului potrivit căruia fiecare dintre noi analizăm și percepem realitatea în modalități predeterminate de către limbile pe care le vorbim („ipoteza Sapir-Whorf”)³⁵. Și B. Croce (1866-1952), promotor al „esteticii ca știință a expresiei și lingvistică generală”, și Karl Vossler (1872-1949), inventator al „idealismului lingvistic”, își pot revendica o parte din ideile lor de bază din moștenirea humboldtiană. Chiar și N. Chomsky vede în Humboldt un precursor al propriului său generativism transformațional. Încă din primele sale lucrări, *Current Issues in Linguistic Theory* (1964) și *Aspects of the Theory of Syntax*, atât de controversatul învățat american se referă expres la Humboldt ca la o sursă a propriei gândiri, stabilind un paralelism între conceptele humboldtiene de „legi de producere” (*Gesetze der Erzeugung*) și „formă internă a limbii” (*innere Sprachform*) și cele de „reguli generative”, respectiv „structură de adâncime” din teoria sa.

Accentul pus de Humboldt pe factorul creativ al activității lingvistice a permis modernității să identifice o alternativă (eventual complementară) la conceperea limbajului natural în mod prioritar ca factor de reflectare a realității și instrument de comunicare, și anume un concept de limbaj mai larg și mai flexibil, văzut ca expresie a individualității omului și nu ca o realitate obiectivă, exterioară ființei umane. La scară istorică, dată fiind impunerea în ultimul secol a modelului descriptiv saussurian, se poate aprecia însă că proiectul lui Humboldt a fost, parțial, un eșec. Ideile sale își păstrează însă valabilitatea și pot oricând, la o lectură atentă a textelor, sugera noi ipoteze sau căi de abordare în studiul limbajului sau al limbilor.

35. Vezi MOUNIN, *Istoria*, p. 214-215.